Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

AARBØGER

UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND

FOR AARHUS STIFT

XIII

1920

AARHUS
DE FORENEDE BOGTRYKKERIER
MCMXX

Fortid og Nutid.

Tidsskrift for Kulturhistorie og Lokalhistorie,

udgivet af

Dansk historisk Fællesforening

ved

Knud Fabricius.

Dette Tidsskrift har nu afsluttet sit andet Bind. Det løser paa en smuk Maade sin Opgave: at vejlede og støtte alle de mange, der rundt om i Landet sysler med lokalhistorisk Forskning, og det bringer Oversigter og Anmeldelser, som har Bud til enhver historisk interesseret.

Af vejledende Afhandlinger skal jeg kun fremhæve to. *Thomas B. Bang:* Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde og *Gunnar Knudsen*: De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser.

Afhandlinger som *Vilh. Lorenzen:* Studier over Herregaardsvoldsteder i Svendborg Amt og *J. T. Lundbye:* Vejenes Udviklingshistorie bringer værdifulde Resultater af historiske Studier i Marken.

Blandt Anmeldelserne kan paa dette Sted fremhæves Redaktionens Gennemgang af Amtstidsskrifternes Indhold og *S. Nygård*: Jysk historisk-topografisk Litteratur gennem halvhundred Aar.

Endelig bringes der udførlige Aarsberetninger fra Nationalmuseets anden Afdeling og Meddelelser fra Biblioteker, Arkiver og Museer om Nyanskaffelser og Reformer.

Tidsskriftet, der gennem Boghandelen koster 2 Kr. pr. Aargang, kan af de historiske Samfunds Medlemmer ved Henvendelse til Formanden faas for *een Krone*.

AARHUS STIFTS

AARBØGER

XIII

AARBØGER

UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND

FOR AARHUS STIFT

XIII

1920

AARHUS
DE FORENEDE BOGTRYKKERIER
MCMXX

INDHOLDSFORTEGNELSE

Side

A. Tuxen: Poul Vendelbo Løvenørn som Stiftamtmand i Aarhus 1726–30 1

L. Andersen: Et Overfald paa Aarhus By og Havn fra Søsiden i Svenskekrigen 1657—59..... 60

Chr. Heilskov: Hjelmslev Herred (fortsættes) 73

Hans Kjær: Lidt om Aarhusegnens Arkæologi og „Røverhøjen“..... 108

Edv. Egeberg: Linaa Sogn i gamle Dage. Præsterne (fortsættes)..... 127

Rasmus Mortensen: Fra Hids Herreds Fortid..... 142

Historisk Samfund i 1919 155

Regnskab..... 156

REDAKTIONSUDVALG:

Ejler Haugsted, Bibliotekar, Formand.

I. Henningsen, Forstander for den jydske Handelshøjskole.

V. J. von Holstein Rathlou, Underbibliotekar, Dr. phil.

Poul Vendelbo Løvenørn.

Som Stiftamtmand i Aarhus 1726—1730.

Af A. Tuxen.

Den 24. November 1725 bestemte Kong Frederik IV, at Generalmajor og Envoyé extraordinaire (Gesandt) Hr. Poul Løvenørn skulde være Stiftsbefalingsmand over Aarhus Stift og Amtmand over Havreballegaard og Stjernholms Amter[1]) i Gehejmeraad og forrige Stiftsbefalingsmands Christian Ludvig v. Plessens[2]) Sted. Løvenørn fik samtidig sin Instrux; men det varede rigtignok en god Stund, inden han kom til Aarhus. Han var født i Stiftet, idet han kom til Verden i Horsens den 5. April 1686, som yngste Søn af Bedemand og Handelsmand Thomas Poulsen Vendelbo og Anna Nielsdatter[3]); men, siden han som 19aarig Student forlod sin Fødeby, havde han ikke haft stort med den Egn af Landet at gøre; allerede 1707 var han traadt i russisk Krigstjeneste, hvor han hurtig avancerede til Oberstløjtnant og Generaladjutant hos Czar Peter I, der i

[1]) Bestalling dat. Frederiksborg 24. November 1725 i Løvenørns Arkiv, Rigsarkivet.

[2]) * 1676 † 1752, havde siden 1702 været Stiftamtmand og forlod 1725 Stillingen for at indtræde i Konseillet; han stod i Venskabsforhold til Løvenørn og betroede ham siden sin Søn.

[3]) Faderen døde 31. Juli 1693, Moderen, der var født 1641, døde 22. Maj 1708. Om Poul Vendelbos Barndomshjem og Forældre se min Afhandling i Pers. Tidsskr. 7 R. Bind 1.

1710 sendte ham i diplomatisk Hverv til Danmark. I nogen Tid stod han nu i et Slags Dobbeltforhold til begge Lande; men i 1712 forlod han definitivt Rusland for fremtidig ene at tjene sit Fædreland; Frederik IV udnævnte ham til Oberst og Generaladjutant; allerede Aaret forinden var han bleven optaget i den danske Adelsstand under Navnet Løvenørn. Under den Store Nordiske Krig udførte han et overordentlig omfattende Arbejde baade som Generalstabsofficer og som Diplomat; ved Erobringen af Tønning 1714 og af Rygen 1715 spillede han en fremragende Rolle; gentagne Gange blev han sendt i diplomatisk Ærinde til Danmarks Allierede, Ruslands mægtige Czar, og ved de indledende Fredsforhandlinger med Sverig udfoldede han en meget betydelig Virksomhed[1]). Hans alsidige Dygtighed, hans Retsind og Paalidelighed, parret med stor personlig Elskværdighed og et næsten aldrig svigtende godt Humør, gjorde ham velset over alt; han færdedes hjemmevant ved Hofferne og i Samfundets højeste Kredse, kunde udmærket hævde sig blandt de Lærde, ja forstod endog, da han mod Krigens Slutning som dansk Afsending opholdt sig i Stockholm, at besejre det ubeskrivelige Danskerhad, som dengang herskede dèr; altid optraadte han taktfuldt og myndigt, men gik ikke af Vejen for en Vittighed, som godt kunde være temmelig djærv.

Ligesom sin Samtidige, Viceadmiral Tordenskjold, var General Løvenørn et Barn af den Store Nordiske Krig; uden den var ingen af dem fra de beskedne Borgerhjem, hvorfra de udgik, naaet frem til de høje Stillinger, som de ved dens Slutning beklædte; men

[1]) Om Løvenørns Virksomhed under Krigen se Generalstabens »Bidrag til den Store Nordiske Krigs Historie« Bind III og alle følgende Bind.

Løvenørn stod langt over den glimrende Søhelt i Kundskab, Dannelse og Verdensklogskab; medens Fredsslutningen gjorde en brat Ende paa Tordenskjolds Karriere, tog Løvenørns først rigtig Fart efter denne; han havde flere Strænge paa sin Bue og var i Stand til at tjene sit Fædreland lige saa godt i Fredens som i Krigens Dage.

Efter Krigen vedblev Løvenørn, som den 6. November 1719 var bleven udnævnt til Generalmajor, i nogle Aar at gøre Tjeneste som Generaladjutant hos Kongen, fulgte denne paa hans Rejser og deltog iøvrigt i Hoflivet. Da han kun havde sin Gage at leve af, faldt det ham noget vanskeligt at komme ud af det; Livet i Hofkredsene var kostbart; der blev udfoldet stor Luxus i Klædedragt, og Husførelsen med det store Folkehold kostede mange Penge; det var nødvendigt at vise udstrakt Gæstfrihed, og man kunde ikke slippe for at deltage i Spillepartierne, hvad der kunde give Anledning til store og ærgerlige Udgifter[1]). Løvenørn kunde ikke undgaa at gøre Gæld; han var Familiefader, gift siden 1714 med den smukke og begavede Ingeborg Dorthea Vinding[2]), Datter af Professor Etatsraad Poul Vinding[3]) og Margrethe Sophie Bøgvad[4]); hun fødte ham to Sønner, Frederik[5]) og

---

[1]) I sin omfangsrige, aldrig trykte, Dagbog fra 1719—1724, der opbevares paa det Kongelige Bibliotek, fortæller Dronning Louises Overhofmester, Baron Rudolph Gersdorff, udførligt om Hoflivet i disse Aar og omtaler jævnligt Løvenørn.

[2]) † 28. Januar 1734.

[3]) † 27. Marts 1712.

[4]) † 1721.

[5]) * 6. Januar 1715 † 1779 som Konferensraad og Amtmand i Antvorskov.

Poul[1]), af hvilke kun den ældste blev voxen. I 1721 klarede det i økonomisk Henseende op for Løvenørn, idet hans velhavende Svigermoder døde; men næppe havde han faaet sine Pengeforhold ordnede, før der aabnede sig en ny Kilde til store Udgifter. Den 16. November s. A. døde nemlig den danske Gesandt i Berlin, Generalmajor Bendix Meyer[2]), og Løvenørn blev udnævnt til hans Efterfølger. Det var en vigtig Stilling, han var udset til at beklæde; thi Forholdet til den allerede da stærkt udprægede Militærstat spillede en betydelig Rolle for Danmark; han havde ogsaa mange Betingelser for at udfylde den, men overtog den dog kun med store Betænkeligheder. Han bad Storkansleren[3]) forebringe Kongen hans Ængstelser og Tvivl: han var ikke fortrolig med Forholdene i Tyskland, men kendte nøje Aanden ved det preussiske Hof og var bange for ved sin Iver at komme til at skade sin Konges Sag. Hertil kom de økonomiske Bekymringer; skulde han rejse, maatte han sælge sine Møbler, købe nye i Berlin og atter i sin Tid sælge dem med Tab. Selvfølgelig vilde han bøje sig for Kongens Vilje; men han forudsaa sin økonomiske Ødelæggelse; kun hvis han fik Lov til at beholde sin Lønning som Generalmajor foruden Gagen som Gesandt, vilde han nogenledes kunde klare sig[4]).

I Februar 1722 kom Løvenørn til Berlin, hvor han forblev i $4^3/_4$ Aar. Om hans Virksomhed ved Kong Frederik Vilhelms[5]) Hof skal her kun siges, at

---

[1]) * 18. December 1718, † 1723 i Berlin.
[2]) Se om ham Dsk. Biografisk Lexikon.
[3]) Ulrik Adolf Greve Holstein, * 1664 † 1737, Kongens Svoger.
[4]) Udateret Koncept, sikkert fra December 1721, i Løvenørns Arkiv.
[5]) * 1688 † 1740.

han udfyldte sin Stilling med stor Dygtighed og Takt; han blev yndet af den i Bunden brave, men bornerede, brutale og pirrelige Preusserkonge, der tog ham med paa sine Køre- og Rideture, lærte ham at ryge Pibe og beærede ham ved Indbydelser til sine berømte »Tobakskollegier«; men den Aabenhjærtighed, hvormed Monarken udtalte sig for den fremmede Gesandt om politiske og private Forhold, kunde til Tider være generende nok. Den langt finere Dronning Sophie Dorothea[1]) og den unge Kronprins Frederik[2]), satte ogsaa megen Pris paa den kundskabsrige, dannede og elskværdige danske General[3]). Han omgikkes de andre fremmede Diplomater, preussiske militære og civile Spidser, og erhvervede sig i disse og andre Kredse mange Venner, med hvem han fra Aarhus vedligeholdt en livlig Brevvexling, hvorom der senere vil blive Lejlighed til at tale. I sin fortræffelige Hustru havde Løvenørn en udmærket Støtte; hun var lige saa afholdt som han og begge var velsete i alle Kredse, udprægede Selskabsmennesker, som de var. Og dog var Livet ved det preussiske Militærhof ikke altid behageligt; Løvenørn kunde aldrig forsone sig med Kongens Raahed og totale Mangel paa aandelige Interesser; han havde ogsaa et aabent Øje for det latterlige i Frederik Vilhelms militære Passioner, navnlig for hans Samlermani, der gik ud paa at indfange lange Karle til det saakaldte Store Grenaderregiment. »Nu har man i Frankfurt am Main snappet en Kapuciner og puttet ham ind i Garden«, hedder det i hans Depeche af 3. Februar 1726, »faar man

[1]) * 16. Marts 1687 † 28. Juni 1757, Datter af Georg I af England.
[2]) Den senere Frederik den Store, * 24. Januar 1712 † 17. August 1786.
[3]) Løvenørns Depecher bl. a. 31. Marts 1725, 6. Febr. 1726.

engang en tilstrækkelig stor og lang Pave, vil han aldrig kunne føle sig sikker«. Naturligvis var det Løvenørn en Tilfredsstillelse at føle, at han gjorde Fyldest; men han higede dog efter at komme bort; thi hver Dag førte ham nærmere mod den økonomiske Ruin. Gagen var 5000 Rdlr., en Sum, hvis Købeevne vel var mangefold større end 200 Aar senere, men som slet ikke forslog til de store selskabelige Fordringer, man dengang stillede til en Gesandt; havde man endda ladet ham beholde de 2000 Rdlr., der udgjorde hans Generalmajorslønning, kunde han maaske have faaet Regnskabet til at balancere; men derom vilde Kong Frederik IV ikke høre Tale, og ikke engang den reglementerede Gage blev nogenlunde punktligt udbetalt. Mod Slutningen af 1724 kunde Løvenørn ikke holde det ud og bad derfor Storkansleren om at skaffe ham Afsked eller Tillæg: »Denne store Konge, der stedse er saa god og naadig mod alle, skulde han ikke ogsaa være det mod mig, der har tjent ham saa tro og elsker ham af min inderste Sjæl«[1]). Dette Nødraab hjalp ikke, og Løvenørn begyndte nu at bombardere Oversekretæren i det Tyske Kancelli, Frans v. Hagen[2]), hvis Funktioner i nogen Grad svarede til vore Dages Udenrigsministers, med Anmodninger om at blive hjemkaldt: »glem mig ikke i den Ulykke, hvori Skæbnen har nedstyrtet mig«! Der hengik imidlertid Maaneder, inden han fik Svar; han fik bare at vide, at Kongen havde modtaget hans Bøn om Rappel med Kulde. »Ingen Hjemkaldelse, ingen Gageforhøjelse, ingen Orlov for at laane de Penge, jeg skal bruge i Kongens Tjeneste! Det kan jeg ikke faa til at stemme med Kongens naadige

[1]) Løvenørns Depeche 26. November 1724.
[2]) * 1672, † 1749.

Karakter. De raader mig til Taalmodighed; jeg synes dog, at jeg har vist mere end filosofisk Taalmodighed i den nuværende Situation, jeg har tilsat mit Helbred, min, eller rettere min Hustrus, Formue, nu gælder det at redde Æren, som man ikke kan bevare, naar man gør Gæld uden at kunne betale den«. Heller ikke denne Henvendelse frugtede, men han blev ved, indtil han opnaaede den ønskede Orlov for selv at tale sin Sag for Kongen[1]). Ledsaget af Kongen af Preussens Livlæge, Hofraad Stahl[2]) afrejste han den 7. September 1725 til Slesvig[3]), og nu varede det 4 Maaneder, inden han — med sit Stiftamtmandspatent i Lommen — vendte tilbage til Berlin.

I Oktober 1725 afskedigede Kongen Overkrigssekretær (Forsvarsminister) Gabel[4]) fra hans Stilling og sendte ham som Stiftamtmand til Ribe; Løvenørn haabede at blive hans Efterfølger, men Kongen valgte den højst ubetydelige Generalmajor Kørbitz[5]) og beskikkede i November Løvenørn til Stiftamtmand i Aarhus; denne bar sin Skuffelse med Anstand og udtalte, at, da Kongen nu havde sørget for ham endog over Forventning og Fortjeneste, vilde det være urigtigt at ønske andet og mere end den Ro, Stiftamtet lovede[6]). Nogen Bitterhed ligger der dog vel nok i denne Udtalelse, der fremkom i et Brev til den mærkelige Grev Gyldensteen[7]), der ligesom Løvenørn, men rigtig-

[1]) Løvenørns Depecher 4., 18., 21. Febr., 11., 21., 31. Marts, 8. April, 27. Maj 1725.

[2]) Georg Ernst Stahl * 1660 † 1734, bekendt Læge og Kemiker.

[3]) Legationssekretær Schøllers Depeche 9. September 1725.

[4]) Admiral Christian Carl Gabel * 1679, † 1748.

[5]) Joh. Christoph v. Kørbitz, † 1726.

[6]) Løvenørn til Grev Gyldensteen, Berlin 6. Febr. 1726.

[7]) Jean Henri Huguetan Greve af Gyldensteen, * 1654 i Lyon, † 1749 i København.

nok ikke paa en saa tiltalende Maade, havde tilkæmpet sig en Plads i det danske Aristokrati. Det synes at have været Meningen, at Løvenørn — ligesom i sin Tid Gehejmeraad Meyercrone[1]) — kun af Navn skulde være Stiftamtmand, medens han vedblev at være Gesandt; men herpaa vilde han ikke indlade sig, da Indtægterne alligevel vilde blive for smaa; han udvirkede derimod et Reskript af 12. December 1725, der bemyndigede ham til ved sin Tilbagekomst til Berlin at træffe Forberedelser til at fratræde Gesandtskabsposten. Ved Nytaarstid begav han sig paa Vejen; Rejsen gik langsomt, Vejene var elendige, og han maatte gøre et længere Ophold i Hamborg, hvor han rejste et Laan for at sikre sig en god Modtagelse i den preussiske Hovedstad[2]), hvortil han ankom den 21. Januar[3]). Han beredte sig nu til at rejse hjem til Paaske, opsagde sin Bolig, solgte Ekvipage og Møbler, og traf Forberedelser til Afskedsaudiensen[4]); det var ham derfor en Streg i Regningen, da han modtog en kongelig Ordre af 2. April til at blive endnu nogen Tid i Berlin, hvor de politiske Forhold gjorde netop hans Tilstedeværelse ønskelig; det gialdt nemlig om at benytte hans nære Venskab til den franske Gesandt Grev Rottembourg[5]) til at lette Tilvejebringelsen af et godt Forhold mellem Danmark og Frankrig, hvad der ogsaa fuldkomment lykkedes. I Begyndel-

---

[1]) Henning Meyercrone * 1645 † 1707, var 1674—1706 Gesandt i Paris og fra 1687 til sin Død tillige Stiftamtmand i Aalborg uden nogen Sinde at varetage Embedet.

[2]) Løvenørn til v. Hagen dat. Hamborg 11. Januar 1726.

[3]) Depeche 23. Januar 1726.

[4]) Depeche 10. Febr., 20. Marts 1726.

[5]) Conrad Alexandre Rottembourg * 1685 † 1735 som fransk maréchal de camp (Generalmajor).

sen af September ansaas hans Nærværelse i Berlin ikke mere for nødvendig, og den 9. blev han hjemkaldt. Under det forlængede Ophold ved det preussiske Hof havde Kongen tilstaaet ham 10 Rdr. daglig foruden Gagen; men Pengene kom ikke i rette Tid; inden sin Afrejse maatte Løvenørn rykke sin Regering for dem, da han dog helst vilde rejse fra Berlin med Ære, d. v. s. uden Gæld[1]). Der blev foreløbig ikke udnævnt nogen ny Gesandt i Løvenørns Sted, Forretningerne skulde overtages af Legationssekretær Schøller[2]); men denne, der var meget svagelig, blev i Begyndelsen af Oktober saa syg, at Rejsen maatte opsættes.

Ved Afskedsaudiensen var Kongen af Preussen meget naadig, skænkede Løvenørn 2000 Thaler og beklagede levende hans Hjemkaldelse. Den 9. November forlod Løvenørn Berlin, gjorde et Ophold i Hamborg, hvor han fik nye Klæder til sig selv og nye Liberier til sit Tjenerskab, og ankom den 9. December til København[3]).

Juleaften 1726 ramtes Overkrigssekretær Kørbitz »af en brat Død for Kongens Øjne«, medens han havde Referat for denne[4]). Løvenørn vilde gerne have været

[1]) Løvenørn til v. Hagen 13. Oktbr. 1726.

[2]) Christoffer Schøller, † 1728.

[3]) Løvenørns Depecher 18. Septbr., 13. Oktbr. 26., Schøllers do. i Novbr.; Løvenørn til v. Hagen 3. Novbr., 6. Novbr. 26; til Ilgen 29. Septbr. (Svar paa en Skrivelse fra denne preussiske Minister, hvori Kongen af Preussens Udtalelser om Løvenørn citeres); til Phil. Lastrup i Hamborg; til Rottembourg, dat. Hamborg 22. Novbr. Naar Brasch i „Gamle Ejere af Bregentved", S. 437, mener, at Løvenørn har gjort en Afstikker til Aarhus, inden han kom til København, er dette næppe rigtigt; hverken i Aarhus Amts- eller Stadsarkiv er der fundet noget til Bekræftelse af denne Gisning

[4]) Dsk. Biograf. Lex. B. IX S. 642.

hans Efterfølger, men gjorde intet for at opnaa Stillingen; han fjærnede sig endog fra Hoffet, da Afgørelsen skulde træffes, for ikke at faa Udseende af at være Ansøger. Kongens Valg faldt paa Generalmajor Reventfeldt[1]), hvem Løvenørn karakteriserer som »en brav og hæderlig Mand, naturlig Søn af den afdøde Storkansler«[2]). Det var vel for Resten netop denne Omstændighed, han skyldte sin nye Stilling; han var ret indskrænket af Forstand og besad ikke udpræget Dygtighed i nogen Retning, men han var jo paa en Maade Kongens Svoger. Løvenørn bar sin Skuffelse med sædvanlig Fatning[3]); man tilbød ham ny Ansættelse som Gesandt i Berlin med Bibehold af Stiftamtmandsgagen, men derpaa vilde han ikke indlade sig[4]); som det senere skal ses, maatte han dog 3 Aar senere igen drage til Preussen. Han blev sin egen Efterfølger; der havde nok i 1727 været Tale om at gøre Oberst Reventlow[5]), der tidligere havde været i Mission hos Kongen af Preussen med »12 lange Karle«, til Gesandt; men deraf blev der intet; han var, som Løvenørn siger, »just ingen Videnskabsmand og kunde kun tale meklenborgsk[6]).

Løvenørns Ophold i København blev af ret lang Varighed; han blev naadigt modtaget af Kongen, men endnu i Begyndelsen af Februar havde han ikke haft Lejlighed til at tale i Enrum hverken med ham eller med Kronprinsen. Sammen med sin Hustru tilbragte han en stor Del af Januar 1727 hos Kongens Sø-

[1]) Ditlev Reventfeldt, * 1689, † 1746, som Generalløjtnant og Kommandant i Rendsborg, Søn af Storkansler Conrad Reventlow.
[2]) Udat. Koncept i Løvenørns Arkiv.
[3]) Koncept af 11. Febr. 27 til Achard.
[4]) Koncept af 31. Maj 27 til Rottembourg.
[5]) Joh. Christoph Reventlow, * 1686 † 1737 som Generalmajor.
[6]) Koncept af 8. Febr 27 til Fabrice, 11. Febr. 27 til Achard.

skende, Prins Carl og Prinsesse Sophie Hedevig, paa Vemmetofte[1]); senere hen paa Aaret var han paa Vallø i Kongens Følge, og i Maj fulgte han Majestæterne til Fredensborg; som han selv siger, rendte han fra det ene kongelige Lystslot til det andet[2]); han optog kort sagt sine gamle Funktioner som Generaladjutant. Det er dog højst sandsynligt, at han har deltaget i de Forhandlinger, som Frankrigs extraordinære Ambassadør førte med Regeringen i København, og som resulterede i den for Danmark fordelagtige Alliancetraktat af 16. April 1727.

I sit inderste Hjærte var Løvenørn slet ikke glad over at skulle til Aarhus; vel udtaler han i mangfoldige Breve sin Glæde over at skulle ombytte Diplomatens slidsomme Liv med en rolig Tilværelse, hvor han kan nøjes med at anvende 4 af Døgnets Timer til Kongens Tjeneste og hellige Resten til Hjemmets Glæder; vel priser han den Fred og Hvile, den Ensomhed, der venter ham i Jylland; men han erklærer dog samtidig, at han ikke har aflagt Ed paa at blive derovre og aldeles ikke ønsker at lægge sine Ben paa Aarhus Kirkegaard. Da en af hans udenlandske Venner udtaler, at han »er født til noget bedre«, beder han en af sine fremstaaende indenlandske Velyndere om »som af egen Drift« at fremsætte en lignende Udtalelse i et Brev til ham, som han kan vise frem paa Steder, hvor det kan gøre Virkning. Nogenlunde oprigtig er vel nok følgende Udtalelse: »Jeg er saa tilfreds, som en Mand kan være det, naar han — efter hele sit Liv at have beskæftiget sig med Krigs- og Statssager — skal drage bort fra alle, som han har holdt

[1]) Koncept af 28. April 27 til Morian i Berlin.

[2]) Koncepter af 10. Maj, 24. Maj, 19. Juni til Rottembourg m. fl.

at«[1]). Afsted maatte han imidlertid, og den 2. Septbr. 1727 meddelte han Amtmand Grabow[2]) i Skanderborg, der havde været konstitueret Stiftamtmand, at han nu var ankommen til Aarhus og havde overtaget sit Embede; han takkede for den Ulejlighed, hans Stedfortræder havde haft, og bad om at faa tilsendt de Embedspapirer, der var i hans Værge. Samme Dag tilgik der Købstædernes Magistrater og Stiftets Retsbetjente fornøden Meddelelse om Embedstiltrædelsen[3]).

Datidens Aarhus maa med Rette have forekommet Løvenørn som en Ravnekrog; Byen havde allerhøjest 3000 Indbyggere; dens Nordgrænse dannedes af Husrækkerne paa Studsgades, Klostergades og Grønnegades nordlige Side, og Syd for Aaen laa kun Brobjærg (Frederiksgade), Fiskergade, Mindegade og Dynkarken. Der fandtes mange ubebyggede Tomter, Husene var forfaldne, Gaderne snavsede og slet brolagte; under Krigen havde Byen mistet en stor Del af sin Handelsflaade, Borgerne var forarmede, Bønderne havde ingen Varer at sælge, Forretningslivet laa stille[4]).

Paa Vestergade, i den nuværende Mønstedske Gaard, havde Stiftamtmand Plessen boet i 23 Aar, og her flyttede nu hans Eftermand ind; den tilhørte

---

[1]) Løvenørn til Biskop Ocksen 3. April 26, til Grev Gyldensteen 7. Maj 26, udateret Koncept fra 1726, til Fabrice 8. Febr. 27, til Achard 11. Febr. 27, til Camas 5. Aug. 27, Koncept af 26. April 27 til »min kære Greve«. (Løvenørns Arkiv.)

[2]) Konferensraad Jürgen Grabow, † 7. Oktbr. 1728.

[3]) Copiebog Nr. 2 over Skrivelser, Resolutioner m. m. til vedkommende udi Aarhuus Stift 2. Septbr. 27. Landsarkivet i Viborg. (Citeres i det følgende: Cop. II.)

[4]) J. Hoffmeyer: Blade af Aarhus Bys Historie B. I, S. 375 ff.

dengang Amtsforvalter Panck[1]). Det var en Bindingsværksbygning i 2 Etager med Port og 13 Fag til Gaden foruden en Mængde Bag- og Sidebygninger med Stalde, Vognrum o. s. v. Selvfølgelig var der ogsaa Have, og i denne fandtes et muret Lysthus, indrettet til Beboelse og forsynet med Kakkelovne; af saadanne fandtes der i Hovedbygningen hele 7, der alle mundede ud i Skorstene, hvad der i hine Tider var en Sjældenhed[2]). I det hele var Huset i god Stand, en nogenlunde passende Residens for en Stiftsbefalingsmand, selv naar han som Løvenørn var Excellence og hvid Ridder (Storkors af Dannebrog). Familien bestod kun af Mand, Hustru og en tolvaarig Søn; hertil kom Landsdommer Paulsons[3]) eneste Søn, Niels[4]), der skulde have været til Berlin, men som i September 1727 kom til Aarhus for sammen med Frederik Løvenørn at uddannes af dennes Hovmester, Hammer[5]); han døde dog allerede et halvt Aar efter. Selvfølgelig havde Løvenørns et stort Folkehold; i Hamborg fik han paa Gennemrejsen 5 Liberier, og har altsaa haft et Par Tjenere, Kusk og Rideknægt foruden Gartner og Gaardskarl; Fru Ingeborg har naturligvis disponeret over en 3—4 Piger. Lønnen var jo kun ringe og Kosten billig; ellers havde det ikke været muligt at komme igennem og føre et standsmæssigt Hus. Som Stiftamtmand havde

[1]) Peter Panck, † 1751.

[2]) Hoffmeyer B. I, S. 459; jfr. Aarhus Bys Breve, Septbr. 1727. (Landsark. i Viborg.)

[3]) Mathias Paulson, * 1671 † 1729 paa sin Herregaard Bidstrup.

[4]) Niels Paulson, * 22. Septbr. 1711 † 25. Maj 1728. (Pers. Tidsskrift, 3. IV, S. 140.)

[5]) Magister Hans Hansen Hammer, * 26. Maj 1695, blev 1729 Sognepræst i Aaby ved Aarhus, kom 1740 til Helsinge—Valby paa Sjælland og døde i Septbr. 1773.

Løvenørn kun 1000 Rdlr. aarlig og som Generalmajor 2000[1]); men, som han selv skriver, 3000 Rdl. i Aarhus var lige saa meget som det dobbelte i København. Naar Løvenørn siger, at han havde sat sin Hustrus Formue til i Berlin, maa dette ikke tages bogstaveligt; selv havde han Part i flere Ejendomme i København, og hans Søn besad en lille Formue; med Embedet har der vel nok været forbundet Sportler; i alle Tilfælde klager Løvenørn under sit Ophold i Aarhus ikke saa meget som tidligere over økonomiske Vanskeligheder, selv om han i et Brev til sin fortrolige Ven i Berlin, Oberst Camas[2]), skriver, at »Forsynet nu engang ikke har ladet mig fødes for at dø rig«[3]).

Som Stiftamtmand var Løvenørn Overøvrighed i Stiftet, og det baade verdslig og gejstlig; det paalaa ham at vaage over, at ingen gjorde Indpas i Kongens »Regalier og Rettigheder«, at paasé, at alle kongelige Anordninger udførtes, og at alle Embedsmænd, Borgere og menige Almue forholdt sig derefter, at inspicere Amtmænd m. fl., at have »Opsyn med Justitien i By og paa Land«, eftersé Retsprotokollerne, se Magistraterne paa Fingrene, holde Øje med Politiforordningernes Efterlevelse, kræve dem, hvem Byernes Pengevæsen var betroet, til Ansvar og Regnskab, hjælpe Præsterne til deres Ret, sammen med Bispen varetage Kirkernes Interesse, inspicere Hospitals- og Fattighusforstandere og sørge for, at Skoler, Hospitaler, Kirker og Præster med flere fik deres

---

[1]) Udat. Koncept af 1726 i Løv. Ark. De „høje Herrer", han henvender sig til, er antagelig de Deputerede for Finanserne.

[2]) Paul Heinrich Thilio de Camas, * 1688 † 1741, var en fortrolig Ven af Kronprins Frederik af Preussen.

[3]) Udat. Konc. 1728.

»Genanter«[1]) fra Amterne; endelig paahvilede det ham — om fornødent — at lade Højesteretsdomme gennemføre ved Exekution.

Amtmandens Instruktion gik noget mere i Enkeltheder: han skulde sørge for, at alt, hvad der kunde gøres til Amtets Gavn og Intradernes Forbedring, ogsaa blev gennemført, forhindre Underslæb, overvære Ryttergodssessionerne, gennemdrage og forsegle disses og de kgl. Godsers Fæste- og Straffebøger, attestere Fæstebreve og i lige Grad varetage Kongens og Fæsternes Tarv, føre Tilsyn med alt kgl. Gods, hævde de Rettigheder, Kongen endnu havde over det, naar det var pantsat eller afhændet, føre Opsigt med Vrag- og Strandingsgods, beflitte sig paa Ødegodsets Opkomst, føre Kontrol med Fritagelser for Landgilde og Skatter, med Paaligning af Kontributioner og forhjælpe enhver til sin Ret, sørge for, at Oppebørslerne foregik rigtigt og retfærdigt, attestere og kritisere Amtsskrivernes Regnskaber, paasé, at de indbetalte Skatter rigtigt indførtes i Journalerne og ofte lade sig Bøgerne forelægge, rette sig efter Forordningerne om Landrytteriet, sørge for Ryttergaardenes Opkomst og Forbedring, personlig føre Tilsyn med Amtstuens Forretninger, mindst 4 Gange om Aaret inspicere Amtet og dets Betjente, gøre Indberetning herom, sørge for Samarbejde med Ridefoged (Godsforvalter) og Amtsforvalter og sørge for, at de personlig udførte deres Tjeneste. Tilsynet med Skovene paalaa Amtmanden; vilde nogen ved Proces tilvende sig kongeligt eller gejstligt Gods, skulde

[1]) Oprindelig det Beløb i Penge og Naturalier, der tilkom Lensmændene paa de kgl. Slotte til Underhold for dem selv og deres Folk, og som derfor fradroges, naar Regnskabet blev opgjort.

han varetage Kongens og Gejstlighedens Interesser; han skulde holde Bog over Forordninger og Befalinger vedrørende Skatter og Intrader, sørge for Vogne til Kongens og Hærens Tjeneste, lade Ridefogden eller Amtsforvalteren følge gennemmarscherende Tropper for at vaage over, at Bønderne ikke blev forurettede, og gøre Indberetning, hvis Officererne ikke hævdede Disciplinen. Endelig var det paalagt Amtmanden at tage Bolig i Nærheden af Amtstuen og ikke uden Kongens Tilladelse forlade den Provins, hvori Amtet laa[1]).

Med største Interesse og Samvitighedsfuldhed varetog Løvenørn sit Embede; egentlig juridisk Uddannelse havde han jo ikke; men det havde heller ikke de ham underlagte Retsbetjente saa lidt som Prokuratorerne; ja end ikke alle Højesterets Medlemmer var i de Tider Jurister. Hans store Verdenserfaring, sunde Sans, Retsind, udprægede Pligtfølelse og Humanitet i Forbindelse med hans selvbevidste og myndige Optræden gjorde ham imidlertid til en udmærket Øvrighedsperson, der i lige Grad varetog Kongens og Undersaatternes Tarv og vaagede over, at Lovene overfor de Smaa i Samfundet ikke fortolkedes strængere end nødvendigt. I sin »Fuldmagt«, Christen Foss[2]), havde han en ypperlig Medhjælper, hvis store Lokal- og Personalkendskab var ham til uvurderlig Nytte.

Løvenørn tog først fat paa Byerne, som hidtil kun havde mærket saare lidt til Stiftamtmanden som Magistratens rette Overøvrighed og Regeringens Stedfor-

[1]) Instruktion af 15. Novbr. 1725. (Løvenørns Ark.)

[2]) Havde været Forpagter paa Mariager Kloster, Stenalt og Gjesinggaard samt Forvalter ved det sekvestrerede Rantzauske Grevskab Løvenholm; begr. 11. Marts 1737 i Aarhus.

træder; de studsede jo lidt, men fandt sig snart i det; kun Aarhus gjorde Vanskeligheder og antydede, at den tidligere Stiftamtmand ikke var optraadt paa samme Maade; men Magistraten fik strax ren Besked: »Jeg kan ikke noksom forundre mig over de Ræsonnementer, der bruges over mine Ordrer, hvilket jeg Dennem i ingen Maade tilstaar, og langt mindre behøver jeg Deres Forskrift, hvad forrige Stiftamtmand har gjort eller ikke; thi mine Ordrer, som jeg giver efter mit Embeds Vegne, skal altid svare til Hs. Majestæts Tjeneste, Byens og det gemene Bedstes Nytte og Befordring og kommer i det øvrige paa mit Ansvar, men jeg vil imidlertid vide dem efterlevede uden Eders Kommentarer. Har I ellers noget at besvære Eder over, har vi begge en allernaadigst Øvrighed, hvor jeg skal altid svare . . . For Resten ser jeg mig gerne befriet for de Fortrædeligheder, som De mig kontinuerlig foraarsager, hvor for det hele Stift mig forskaaner, I alene undtagne«[1]). Det Hjærtesuk, hvormed dette Julebrev ender, tyder paa, at der var gaaet en Del forud, hvad der da ogsaa var.

Ved Reskript af 28. Januar 1682 var Magistraten i Aarhus reduceret til at bestaa af 2 Borgmestre og 3 Raadmænd. Ved Løvenørns Tiltrædelse var det 1ste Borgmester, Christen Jensen Basballe[2]), som var den ledende Aand; han tilhørte Byens Aristokrati, hans Fader havde været Borgmester før ham; han var energisk, dygtig og rig, men stædig, trættekær og nærig, Egenskaber, der gjorde ham ilde lidt og vanskelig at arbejde sammen med; uheldigt var det ogsaa, at han var svagelig; saa længe Løvenørn var i

[1]) Løvenørn til Magistraten i Aarhus 24. Decmbr. 28. (Cop. II.)
[2]) * 1672 † 1747; Borgmester fra 1710—1740.

Aarhus, kunde Borgmesteren ikke færdes til Fods uden for sit Hus, hvad der gjorde det yderst vanskeligt for ham ved Selvsyn at danne sig en Mening om de Sager, han stred for eller kæmpede imod. I fornævnte Julebrev blev adskillige af Magistratens Forsømmelser fremdragne: den havde undladt at gøre Indberetning om Kornpriserne, havde ikke udvist tilstrækkelig Iver ved Indsamling af Penge til Genopførelsen af det afbrændte København, havde ført et saa elendigt Tilsyn med Ris Skov, at baade Fremmede og Byens egne Folk efter Behag huggede og bortførte baade Grene og Træer, og havde endvidere undladt at efterkomme de af Stiftamtmanden givne Bestemmelser til Forebyggelse af Ildsvaade; disse var endda bleven indskærpede i Anledning af en alvorlig Brand i Foraaret 1728, der havde sat hele Byen i Fare, medens »ingen af Borgmestrene gjorde et Trin, men blev med deres største Magelighed udi deres Huse; om dette er en Borgmester anstændig i slig Tilfælde, lader jeg Dem selv betænke . . . paa det De en anden Gang bedre observerer Deres Embeds Pligt og Skyldighed«. Basballe kunde jo ikke være mødt ved Ildebranden, men 2den Borgmester, Ditlev Eggers[1]), og den designerede Borgmester, Apoteker Bernt Holmsted[2]), havde ingen gyldig Grund til at blive borte. Hvad der mest irriterede Løvenørn, var imidlertid den nonchalante Maade, hvorpaa Magistraten havde behandlet hans store Spørgeskrivelse af 31. Maj 1728[3]). I denne havde han udbedt sig grundig

[1]) Ditlev Eggers blev 12. Septbr. 1710 Birkeskriver ved Løvenholm Birketing og 12. Novbr. 1728 Borgmester i Aarhus.

[2]) Bernt Holmsted blev 9. Aug. 1728 Viceborgmester i Aarhus, 1730 Borgmester i Nyborg.

[3]) Aarhus Bys Breve.

Besked om Byens Privilegier, dens Indtægter og Udgifter, Pengebeholdninger, Havne- og Brandvæsen, Fængsler og Arrester, Politi-, Vej- og Fattigvæsen, Nærings- og Lavsvæsen, Skole- og Indkvarteringsvæsen; endvidere forlangtes en »rigtig Designation paa alle Gaarde, Huse og Vaaninger, som findes i Byen, og hvem samme tilhører og ejer«, og sluttelig Oplysninger om Ris Skov. De 19 Poster, Spørgeskrivelsen indeholdt, var ledsagede af Kommentarer, hvori Stiftamtmanden gjorde Rede for, hvad der særligt var ham magtpaaliggende at vide, og hvad han allerede havde bragt i Erfaring; Skrivelsen slutter saaledes: »Disse Punkter remitteres til Magistratens skriftlige Erklæring, herved hæftet, der forventes med allerførste og saa tilforladeligt, som De vil være bekendt; med første agter jeg at indfinde mig paa Deres Raadstue, og skulde da være mig kært at maatte finde Deres Erklæring færdig«. Det blev et fromt Ønske! Den 10. September 1728 indløb der et Svar paa de 19 Forespørgsler[1]), affattet af Viceborgmester Holmsted, men det var ikke udtømmende og savnede det forlangte officielle Præg; desuden var Forfatteren strax efter dets Affattelse rejst fra Byen til Nyborg, hvor han var bleven Raadmand[2]). Den 11. September og 2. November rykkede Løvenørn forgæves Magistraten; den 3. Januar fik den en ny Paamindelse, som omgaaende blev besvaret; men Skrivelsen var kun undertegnet af 2. Borgmester, der strax fik den tilbage med den Besked, at der var forlangt en Erklæring fra h e l e Magistraten; naar denne vilde undskylde sin Sendrægtighed med, at Holmsted jo havde svaret, kunde denne Undskyldning ikke tages

[1]) Aarhus Bys Breve.

[2]) Løvenørn til Mag. i Aarhus 23. Marts 29. Cop. II.

for gode Varer; var Magistratens Medlemmer uenige, kunde jo hver af dem votere for sig[1]). Da Magistratens Besvarelse endnu ikke var indløbet den 23. Marts 1729, fik den samme Dag et skarpt Paalæg om ufortøvet at efterkomme den givne Befaling, og nu hjalp det endelig; den 31. Marts indkom den forlangte Erklæring, underskrevet af begge Borgmestre og to Raadmænd[2]). Det omfangsrige Aktstykke giver interessante og udførlige Oplysninger om Tilstanden i Aarhus omkring 1730; men da Indholdet er kendt andet Steds fra[3]), skal her kun siges, at Forholdene var i høj Grad smaastadsagtige, Fattigdommen stor, Foretagsomheden ringe, Privilegierne havde tabt deres Betydning; Finansvæsenet var primitivt: en hel Del offentlige Udgifter gik udenom Magistraten, de under »Byens Bekostning henhørende Afgifter paalignedes af Taxerborgerne, den Domkirken tilkommende Kornafgift blev indkrævet af en dertil beskikket Borger, Stadens Regnskab aflagdes af Kæmneren, der nyvalgtes hvert Aar. Byen havde en ikke betydelig Indtægt af Akcisen, af hvilken tilmed en Del tilkom Havnen; i Aarhundredets Begyndelse havde man haft nogle gode Aar, hvorfor man endnu havde en lille Kassebeholdning paa 1000 Rdlr. Foruden af sin Part af Akcisen vedligeholdtes Havnen af de saakaldte »Bropenge«, som blev betalte for Heste og Kreaturer, der indskibedes, samt af den gamle »Hvidtold«, der erlagdes af Skibene i Forhold til deres Drægtighed og Ladningens Værdi; den var i øvrigt i maadelig Stand, Bolværkerne brøstfældige, og Indløbet ofte tilstoppet af Tang og Mudder. Byen havde et tilstræk-

[1]) Cop. II 3. Jan. 29.
[2]) Aarhus Bys Breve 31. Marts 29.
[3]) Hoffmeyer har i høj Grad benyttet Erklæringen i sit Værk.

keligt Antal Sprøjter, »men Gud lade dem aldrig alle behøves paa én Gang«; der manglede Mandskab, og paa Grund af Borgernes Modvilje havde man ikke kunnet gennemføre en Brandordning; »nu sørger enhver for sig selv«. Fængselslokalerne var utilstrækkelige; som Fangevogtere anvendtes »Byens Tjenere«. Af Vægtere havde man tre; det var for faa; men skulde man have flere, vilde Borgerne blive meget misfornøjede; Gadernes Renholdelse paahvilede Grundejerne; en Ændring i dette Forhold vilde forøge Borgernes Misfornøjelse. Byens Fattige fik ingen anden Understøttelse, end hvad der indkom i Kirkeblokken, hvorfor Tiggeriet florerede. Der var 12 Haandværkerlav, som alle fulgte de kongelige Lavsartikler. Skolevæsenet, som Løvenørn særlig interesserede sig for, var i en maadelig Forfatning; men Magistraten skød hele Skylden paa de unøjsomme og misfornøjede Skolemestre; der var for mange af dem, mente den; Byen maatte kunne klare sig med 2(!), naar Folk vilde finde sig i, at de store Børn gik i Skrive- og Regneskole, de smaa i Læseskole; en af Lærerne maatte kunne undervise i Tysk og Bogholderi, saa kunde Domkirken betale ham en vis Sum derfor; men saa skulde han ogsaa gratis undervise Fattigfolks Børn. I Byen laa der 4 Kompagnier af Holstenske Ryttere regiment; de dermed forbundne Udgifter bestredes af Indkvarteringskassen, der ikke blev administreret af Magistraten, men af en dertil beskikket Borger.

Selvfølgelig var Løvenørn skredet til Indførelse af Reformer, længe før den sendrægtige Magistrat havde indgivet sin Besvarelse. I Sommeren 1728 fik Byfoged Oluf Andersen[1]) Ordre til at sørge for, at Gaderne

---

[1]) Ansat 12. Aug. 1699, † 24. Febr. 1732

blev rensede, og den 29. Juli indberettede Borgmesteren, at Byen var ren og Skarnet bortført; men Byfogden havde ingen Penge, hvorfor Magistraten anmodede Stiftamtmanden om at forhjælpe den til Betaling[1]). Den 25. August blev der udmeldt 12 Mand til at syne Havnen og Aaen indtil Møllen for at faa fastslaaet, hvad der skulde gøres for at bringe Stadens og Privates Bolværker i Stand 14 Dage efter Mikkelsdag, saaledes som Stiftamtmanden den 31. Maj havde forlangt. Det viste sig, at Byens Part kunde gøres i Stand for 200 Rdlr., medens de private Bolværker var i den jammerligste Tilstand. Dette gjaldt særlig den rige Borgmester Basballes, som de fleste Steder var »ganske øde«, hvor der da ikke var »ganske ingen Bolværk«[2]), hvad der for Resten kom temmelig ud paa et. Om Løvenørns Interesse for Brandvæsenet er der allerede talt; det skyldtes vel ogsaa hans Initiativ, at Byen i 1729 fik en meget kostbar Kobberslangesprøjte; at den ikke duede, faldt ikke ham, men Viceborgmester Holmsted til Last, da denne havde købt den i København. Bysvendene eller, som man var begyndt at kalde dem omkring 1720, »Politierne« var meget daarligt betalte og derfor af slet Kvalitet; Løvenørn var meget fornærmet over at faa en Skrivelse fra Magistraten overbragt af saadan en skidden, halvfuld Byens Tjener og fremtvang i 1728 Ansættelsen af en anstændig Raadstuetjener, der fik hele 36 Rdlr. om Aaret; Borgerskabet, der ikke var bleven spurgt ved denne Lejlighed, ansatte saa til Gengæld en Slutter uden at indhente Stiftamtmandens Resolution; begge Parter følte sig brøsthoIdne, men Enden blev, at man beholdt begge

[1]) Aarhus Bys Breve.
[2]) Aarhus Bys Breve 25. Aug., 28. Aug. 28.

Funktionærer, hvorved »Byens Bekostning« i Aaret 1730 løb op til 600 Rdlr.[1]). Magistraten indrømmede selv, at det stod ilde til med Ris Skov[2]), men foretog intet, før Løvenørn paa ny havde pirret ved den[3]). Der havde i nogen Tid været Tale om at ansætte en Skovfoged derude; men Tanken blev aldrig realiseret, da man frygtede for, at hans Hus skulde blive en Smugkro. I 1729 forlangte Løvenørn, at man ansatte en Skovrider, da det nuværende Tilsyn var utilstrækkeligt og upaalideligt; den 21. Juni drog da hans Fuldmægtig, Christen Foss, med 6 Borgere ud i Skoven for at finde en Byggeplads; Sagen var saa vidt fremmet, at Manden var udsét og havde meddelt sine Betingelser med Hensyn til Bolig, Løn, Penge og Naturalier, Sportler m. m. Sagen løb dog ud i Sandet, sagtens fordi Løvenørns Funktionstid var omme, inden man var bleven færdig med Overvejelserne[4]).

Saaledes greb Løvenørn kraftigt ind i Stiftsstadens Administration og ruskede den søvnige Magistrat op af dens Dvale; ogsaa Stiftets øvrige Byer fik at mærke, at den nye Stiftsbefalingsmand ikke betragtede sin Stilling som en Retrætepost. Særlig Interesse nærede han for sin Fødeby, Horsens, hvor hans Stedfader, Stephan Jacobsen[5]), endnu levede ligesom adskillige andre, han mindedes fra sin Skoletid; blandt disse var sikkert Byfoged Rasmus Christian Leth[6])

[1]) Hoffmeyer B. II S. 44 ff., hvor Stiftamtmanden urigtig er kaldet Holck.

[2]) Mag. Indb. af 31. Marts 29.

[3]) Løvenørn til Mag. i Aarhus 28. April 29. Cop. II.

[4]) Chr. Foss til Løvenørn 24. Juni 29. Cop. II; Aarhus Bys Breve 27. Juli 29, jfr Hoffmeyer II S. 83 f.

[5]) † 13. Novbr. 1728.

[6]) Ansat 7. Maj 1698, † 1733, ejede Herregaarden Laage med Gods.

og Byskriver Claus Tommesen Vogt[1]), sandsynligvis ogsaa den dygtige Borgmester Morten Cortsen, som døde 23. November 1727, kort efter at Løvenørn havde tiltraadt sit Embede. Det er højst sandsynligt, at han har besøgt sin Stedfader, der i sin Tid havde forstrakt ham med Rejsepenge til Rusland[2]), og det er sikkert, at han meget snart kom i Forbindelse med Byens Embedsmænd. Allerede et Par Uger efter sin Ankomst til Stiftet begav han sig til Horsens efter at have beordret Byfogden til at melde sig hos ham for at gøre Rede for Byens Forhold; det var navnlig den af en Del Borgere »forplumrede« Brandordning, der laa ham paa Sinde[3]). Det viste sig, at en Mængde af Byens Huse endnu mod Lov og Ret havde Straatage og Svalegange; men, da Vinteren stundede til, og der næppe var Teglsten nok at opdrive, blev det indstillet at lade Forholdene endnu en Tid blive ved det gamle, saa meget mere som mange af Byens Borgere alt havde oplagret Høsten paa deres Lofter. Løvenørn gav Udsættelse til Foraaret, men inden næste Høst skulde alt være i Orden; endnu den 27. Juli 1728 gav han en Udsættelse paa 3—4 Uger, men saa skulde ogsaa alle Straatage afrives, lige meget hvad der saa var derunder[4]). Dette Paalæg maa have frugtet, da Kopibogen ikke taler mere om denne Sag; men saa havde Horsens ogsaa været 141 Aar om at udføre Frederik II.s Ordre til at ombytte Straatagene med Teglstage. Nogen særlig energisk Optræden kunde man nu heller ikke vente sig af Byens Magistrat, der i 1728 bestod

[1]) Ansat 1694, † 1728.

[2]) Pers. Tidsskr. 7. Række, B. I S. 28.

[3]) Løvenørn til Mag. i Horsens 28. Oktbr., 11. Novbr. 27., 27. Juli 28. Cop. II.

[4]) Løvenørn til Mag. i Horsens 28. Oktbr., 11. Novbr. 27., 27. Aug. 28. Cop. II.

af lutter gamle og svagelige Mænd[1]). For at beskytte de Horsensborgere mod Levnedsmiddelaager indskærpede Løvenørn Bestemmelserne om Forprang: al Handel med Bønderne skulde foregaa indenfor Byens Porte, paa Axeltorvet eller i Borgernes Huse; laa nogle af disse udenfor Byporten, skulde denne flyttes udefter, hvad der var meget nemt gjort, da den kun bestod af 2 Stolper og en Hammer; ingen Varer maatte sælges paa Søn- og Helligdage eller efter Aftensang. Disse Bestemmelser skulde bekendtgøres paa Ting- og Kirkestævne, for at ogsaa Bønderne kunde vide Besked[2]). Da der alligevel nogen Tid efter fandt Forprang Sted, fik Byfogden et alvorligt Tilhold om at vaage over, at Politiforordningen blev respekteret. Traditionen beretter, at Løvenørn under sit første Besøg i Horsens kørte ud til Præsten i Lundum og Hansted, Hr. Peder Frantsen Toxverd[3]), hos hvem han i sin Skoletid havde fungeret som Løbedegn, og som dengang kategorisk havde erklæret, at af ham blev der aldrig noget. Nu maatte Hr. Peder beskæmmet tilstaa, at hans Spaadom ikke var gaaet i Opfyldelse[4])

Ogsaa Magistraten i Randers maatte snart efter Løvenørns Tiltrædelse indsende en Redegørelse for Byens særlige Forhold saasom Frikørsler, Indkvartering, Stodderfogeder, Vedligeholdelse af Told- og

---

[1]) Brev af 23. Febr. 29. Cop. II; Løvenørn til Oversekretæren i Danske Cancelli 25. Novbr. 27. (Copia Bog over Skrivelser og Erklæringer, som indsendes til de kgl. Cancellier og Collegier. Ldsark. i Viborg. Citeres i det følgende Cop. IV.)

[2]) Løvenørn til Byfogeden i Horsens 2. Dcbr.; til Byfogeden i Aarhus 19. Dcbr. 27. Cop. II,

[3]) * o. 1667 † 1735.

[4]) Meddelt af Professor Valdemar Schmidt, i hvis Skoletid i Horsens (1846—1854) Sagnet endnu var levende.

Konsumptionshuse m. m.; i det følgende vil der blive anført talrige Exempler paa, at Magistrater og Byfogeder ikke fik Lov at dø i Synden, naar de forsømte deres Pligter.

Som overalt i Riget var Vejene i maadelig Stand. Løvenørn gjorde, hvad han formaaede, for at holde Herredsfogeder og andre Vedkommende til at føre et effektivt Tilsyn med dem[1]); de talrige Gentagelser af Ordrerne behøver ikke at betegne, at de ikke blev udførte, men blot, at Vejmateriellet var saa elendigt, og Sagkundskaben saa ringe, at Reparationerne kun for en ganske kort Tid kunde afhjælpe Manglerne.

Den i de jyske Købstæder indkvarterede Styrke var yderst ringe: Holstenske Rytterregiment var fordelt med 4 Kompagnier i Aarhus, 2 i Randers, 2 i Horsens, 1 i Vejle og 1 i Kolding[2]), og dog følte Indkvarteringen som en stor Byrde. Kompagniernes etatsmæssige Styrke var kun 61 Hoveder, men hertil kom Heste, Hustruer og Børn, der jo ogsaa skulde have Tag over Hovedet. Aarhus husede 64 Soldaterkoner med 66 Børn, og Garnisonen belagde 166 Kvarterer[3]). For at lette Byrden for Garnisonsbyerne, maatte de Købstæder, der var fri for Indkvartering, betale dem en Hjælp, der i Løvenørns Tid havde følgende Størrelse[4]):

Ebeltoft.....	40	Rdlr.	3	Mk.	12 Sk.
Grenaa	28	—	»	—	» —
Mariager.....	16	—	»	—	» —

[1]) Til Herredsfogeden i Bjerre—Hatting Herred 7. Oktbr. 27; til Forvalteren paa Marselisborg 10. Novbr. 27; til samtlige Herredsfogeder 21. Juni 28, 6. Juni 29. Cop. II.

[2]) 12. Novbr. 28. Cop. II.

[3]) Aarhus Bys Breve 27. Jan. 28, jfr. Cop. II 29. Novbr. 29.

[4]) Cop. II 25. Septbr., 12. Novbr. 28.

Skanderborg .	11	Rdlr.	»	Mk.	»	Sk.
Ribe	179	—	»	—	»	—
Varde	42	—	»	—	»	—
Ringkøbing ..	38	—	»	—	»	—
Holstebro	23	—	»	—	»	—
Lemvig	13	—	»	—	»	—
Hobro	8	—	»	—	»	—
Sæby	36	—	»	—	»	—
Skagen	5	—	»	—	»	—
Hjørring	14	—	»	—	»	—
Nykøbing	16	—	»	—	»	—

Garnisonsbyerne klagede over »Insolentier« mod Borgerne, og fra andre Sider jamrede man over ulovlig Optræden under Exekution og over voldsom Hvervning. Organisten i Horsens, Anders Lütken, blev saaledes i 1728 i Drukkenskab hvervet til Rytter; men Løvenørn fik ham frigivet[1]). Ankersmed Jens Christensens Læredreng lod sig frivillig hverve; Mesteren brød sig ikke om at faa ham tilbage, men henvendte sig til Stiftamtmanden for at faa Erstatning for sine Udlæg til Klæder, Skatter, Lærebrev m. m.[2]). Derimod viste det sig ved nærmere Undersøgelse, at Degnen i Vivild, Jens Burman, ikke havde Grund til at klage over Hververnes Adfærd; thi hans Sønner levede hos Forældrene »udi Liderlighed og Ørkesløshed«, og fik hos disse kun onde Exempler og Lærdomme, der frugtede saa godt, at den gamle Degn maatte gaa til Forvalteren paa Hevringholm og bede ham om, at Peder maatte komme til København eller Rendsborg, og at Sønnerne i alle Fald maatte blive adskilte, da de »sloge ham af Helbredet«. Gene-

[1]) 25. Aug. 28. Cop. II.
[2]) Aarhus Bys Breve 3. Febr., 9. Febr. 28.

ralmajor Rantzau[1]) paa Hevringholm gav sit Minde til, at Peder maatte føres bort fra Godset, hvorefter han blev Landsoldat ved Aarhus Stifts nationale Regiment og taget i Tjeneste paa Mejlgaard; Broderen blev Rytter »uden nogen anden Tilskyndelse end hans egen og hans Faders Lyst«. Forvalteren paa Hevringholm havde gerne beholdt ham; »men naar han har Lyst til Kongens Tjeneste, er det og hannem samtykt«[2]). Nej! Degnen havde sandelig ingen Grund til Klage, baade han og Sønnerne havde faaet deres Vilje. I det hele taget var Uretten ikke altid paa Militærets Side, og Disciplinen blev nogenlunde ordentlig overholdt; men det er naturligvis rigtigt nok, hvad Christen Foss skriver, at Folk, der blev bestjaalne eller fik deres Sager ødelagte af Soldaterne, kun var daarligt hjulpne ved, at disse blev korporligt straffede, naar de ikke tillige blev dømte til at give Erstatning[3]).

Overordentlig tiltalende er Løvenørns Forhold overfor de Smaa i Samfundet, hvem han ved enhver Lejlighed søger at værne mod Overgreb og hjælpe til deres Ret. Da en af Generalmajor Rantzaus Fæstebønder klager over at være sat fra sin Gaard, skriver Stiftamtmanden til Godsejeren, at hans Embede byder ham ikke at afvise Klagen, før Sagen er undersøgt; det er notorisk, at Gaarden er i slet Stand, men hvis dette ikke skyldes Drik og Forsømmelighed, »intercederer jeg for, at han ved et Pas maatte entlediges Godset, at han sit fattige Brød andre Steder kan er-

[1]) Chr. Rantzau Friis, * 21. Juni 1682 † 15. Maj 1731.

[2]) P. Burmans Skr. 19. Dcbr. 29; Stiftamtmd. til Forv. paa Hevringholm 11. Jan. 30; dennes Erklæring 12. Jan. 30. Cop. II.

[3]) Foss til Løvenørn 2. Septbr. 29. Cop. II.

hverve«[1]). Skrædderne i Aarhus skal give Sidsel Nielsdatter hendes Tøj tilbage og lade hende uforment tjene sit Brød ved at stoppe og lappe[2]). Da Byfoged Oluf Andersen i Aarhus lader en Pige, der var idømt Mulkt, tillige betale ham »Omkostninger«, faar han en meget skarp Tilrettevisning[3]), og da Magistraten i samme By paa Stadsmusikantens Anmodning har grebet ind imod »en liden Dreng, som er af de afbrændte i København, saa skal hannem sit fratagne Hakkebrædt (Musikinstrument) igen leveres«, dog maa han ikke dermed gøre Opvartning udi Forsamlinger, »uden alene hvis (hvad) Godtfolk i deres Huse af Christenkærlighed vil meddele«[4]); derimod fik Laurids Waldberg en Advarsel, fordi han havde opvartet i Smedelavet med sit Spil[5]). Magistraten i Aarhus havde forbudt Anna Nielsdatter Brock at gaa omkring i Byen og sælge Klæder, hvorpaa den efter at have berøvet hende denne Fortjeneste, fordoblede hendes Rytterskat; dette blev paatalt; og baade Aarhus og Horsens Magistrat fik alvorligt paa Hovedet, fordi de vilde forhindre et Par fattige Haandværkere, der havde Fripas, i at ernære sig ved deres Hænders Gerning[6]). Et Par Matroser søgte Borgerskab, men Magistraten i Aarhus formente dem det, da hver af dem skyldte 3 Rdlr. 8 Sk. for en Bøde; Løvenørn henstillede imidlertid, at dette Beløb blev eftergivet dem, »da det er bedre, at den, der søger Borgerskab, hjælpes

---

[1]) Til Generalm. Rantzau 22. Novbr. 27. Cop. II.
[2]) Til Mag. i Aarhus 25. Oktbr. 28. Cop. II.
[3]) Cop. II. 28. Novbr. 28.
[4]) Cop. II 1. Marts 29.
[5]) Til Byfogeden i Aarhus 4. Marts 29. Cop. II.
[6]) Til Mag. i Aarhus 4. Marts, 13. Juni 29; til Mag. i Horsens 17. Juni 29. Cop. II.

frem end tilbage«[1]). Med største Interesse tager han sig af Vilhelm Späth, hvem Skrædderlavet i Randers ikke vil antage, skønt han »paa enhver Maade har gjort Rigtighed, betalt Lavets Rettighed og gjort Mesterstykke her i Aarhus, hvorefter han kan nedsætte sig overalt i Kongens Riger og Lande«[2]). En ganske lignende Sag med Guldsmed Thomas Jensen i Aarhus affødte en uhyre Korrespondance og gav Anledning til retslig Undersøgelse; Stiftamtmanden skyede ingen Ulejlighed, og Manden fik sin Ret[3]). I Juli 1729 rejste Løvenørn til København og blev borte i længere Tid; Fuldmægtig Foss kunde ikke, trods idelige Henvendelser, faa Borgmester Basballe i Aarhus til at tilendebringe en Sag mod 4 Arrestanter, af hvilke den ene var en frugtsommelig Kvinde, han forhalede den i det uendelige, ja, han rejste endog til sit Gods i Salling og lod de Fængslede sidde. Arrestantinden gjorde Barsel hos Bysvenden; ingen vilde staa Fadder, hvorfor Raadmand Gylling[4]) og Fuldmægtig Foss gjorde det[5]). Sagen drejede sig om noget Kobber, hørende til et »Brændevinstøj«, som nogle Ryttere havde stjaalet fra en Bonde i Viby og gemt i et Krat, hvor en Bonde fra Marselisborg Gods fandt det den 2. Februar 1729; i Forbindelse med nogle andre solgte han det i Aarhus. Sagen blev snart oplyst, Rytterne maatte løbe »Stigremsløb« og Bønderne blev fængslede; deres Sag var ganske klar, men

[1]) Til Mag. i Aarhus 4. Febr. 30. Cop. II.

[2]) Til Mag. i Randers 5. Maj, 6. Juni 29. Cop. II.

[3]) Th. Jensens Memorialer til Løvenørn 28. Novbr., 12. Decbr. 29; Løvenørn til Mag. i Aarhus 31. Dcbr. 29, 9. Jan., 28. Jan. 30. Resolution 8. Febr. s. A. Cop. II.

[4]) Søren Michelsen Gylling blev 16. Marts 1725 Raadmand og nævnes 1738 som Viceborgmester.

[5]) Foss til Løvenørn 12. Juli, 26. Juli, 9. Aug. 29. Cop. II.

Dommen faldt først i August; da Bonden jo kun havde omgaaedes ulovligt med Hittegods og tilmed var en Fremmed (Skaaning), der ikke kendte Loven, indstillede Løvenørn, at »den fattige Mand, formedelst han havde lidt stor Fortræd ved Arrest og Æres Forklejning« ikke blev straffet som Tyv, men fik sin Ære igen, »paa det han kunde leve af sine Hænders Gerning«[1]).

Et smukt Udtryk giver Løvenørns Humanitet sig over for de stakkels Kvinder, der skulde lide Straf for deres Forsyndelser mod det 6. Bud. Ved Juletid 1728 meddeler han Magistraten i Horsens, at han hellere selv vil betale de to besovede Pigers Bøde end tillade, at de paa denne Aarstid hensættes i Kælderen med deres spæde Børn; om Sommeren var det en helt anden Sag, saa kunde »de besovne« uden Skade i en 8 Dages Tid nyde deres Vand og Brød i Raadhuskælderen; men i hvert enkelt Tilfælde skulde det indberettes til ham, hvorledes paagældende Kvindes Tilstand var, og, inden hans Resolution forelaa, maatte ingen frugtsommelig eller Barselkvinde sættes i Fængsel; Arresten maatte aldrig »være deres Foster til Hinder«[2]); derfor befaler Stiftamtmanden, at en af en Rytter forført Pige ufortøvet skal løstages, da hun hvert Øjeblik venter sin Nedkomst; en anden Gang drager han Omsorg for, at Barnet plejes, medens Moderen afsoner sin Bøde, og, da en blind Pige mistede sin Plads som Lem paa Randers Hospital, fordi hun var »kommen til Skade«, gav han hende 1 Mark

[1]) Løvenørn til Kongen 2. Dcbr. 29. Cop. IV.

[2]) Til Mag. i Horsens 20. Dcbr., 25. Maj 28; til Byfogeden smstds. 11. Juni 28; til Byfogeden i Aarhus 22. Oktbr., 18. Novbr. 29; Chr. Foss til Hospitalsforst. i Randers 28. Novbr. 29. Cop. II.

ugentlig, en i hine Tider meget betydelig Understøttelse; og disse Exempler kunde supplereres med adskillige andre. Han forlangte Diskretion i den Slags delikate Sager, og Postmesteren i Randers fik en forsvarlig Røffel, fordi han af Nysgerrighed havde skaffet sig Kundskab om Indholdet af et Brev, der drejede sig om en saadan uheldig Kærlighedshistorie[1]). Ogsaa til de Døde strakte hans Humanitetsfølelse sig, som da han resolverede, at en Dreng (Karl), som havde spist sig ihjel, ikke skulde behandles som Selvmorder. men begraves kristeligt[2]).

Om Løvenørn som Dommer udtaler Justitiarius i Højesteret, at hans »Votum var i alle Henseender retsindigt og velindrettet som det sig burde«[3]). Som man kunde vente, dømte han mildt; men han vaagede omhyggeligt over, at Retten plejedes tilbørligt, og førte skarpt Tilsyn med sine Retsbetjente, som — til Dels paa Grund af deres usle Kaar — for Størstedelen var af temmelig ringe Kvalitet og idelig satte hans Taalmodighed paa Prøve. I Begyndelsen af September 1728 fik Byfoged Buch[4]) i Mariager paa Grund af sin Optræden i en Formyndersag følgende Skose: »I øvrigt advares Eder, at I ikke herefter mine Befalinger anderledes udtyder end den Mening, de i sig selv medfører«; en Uge senere var det imidlertid galt igen, idet hans mangelfulde Indberetninger gav Anledning til meget, overflødigt Skriveri, og et Par Maaneder efter hentede han sig en ny Røffel ved at undlade at indsende de til de Brandlidte i Viborg

[1]) Cop. II 10. Jan. 29.
[2]) Cop. II 21. Septbr. 28.
[3]) Chr. Scavenius til Løvenørn 23. Debr. 27. (Løvenørns Arkiv.)
[4]) Mathias Buch, ansat 1716; 1. Septbr. 1741 udnævnes hans Efterfølger.

indsamlede Penge[1]); og Buch betegnes endda i en Slags Konduiteliste over Stiftets Øvrighedspersoner[2]) som »døgtig«; samme Betegnelse fik ogsaa Byfoged Redlich[3]) i Ebeltoft, skønt hans Domme ikke altid var 1. Klasses Arbejde[4]). Herredsfoged Lundorf[5]) i Vester Lisberg og Hasle Herreder betegnes af Løvenørn som saa forsømmelig, at det var bedst at blive af med ham; da der fra flere Sider klagedes over ham, udtalte Stiftamtmanden i 1729, at »det var at ønske, at Vorherre vilde kalde ham, saa blev vi ham kvit«[6]); det blev man da Aaret efter. Herredsfoged Sommer[7]) i Bjerre—Hatting Herreder gav jævnlig Anledning til Klager, men den værste var dog hans Kollega i Ning Herred[8]); han havde fra 18. November 1717 været suspenderet et Aar, men var bleven genindsat »med de Vilkaar, at han herefterdags skulde skikke sig bedre; men han er bleven jo længer jo »værrere«, saa at han ikke er dygtig Embedet at betjene«; det tog da ogsaa en Ende med Forskrækkelse: den 22. Januar 1731 blev han dømt fra sin Bestilling »for utilbørlig Omgang i denne, og at han i nogle Aar ikke har været til Herrens Bord«[9]). Ogsaa i de større Byer var det galt. Byfogeden i Aar-

---

[1]) Cop II 7. Septbr., 13. Septbr., 4. Novbr. 28.

[2]) Designation over Underrettens Betjente 19. Jan. 1731. (Landsarkivet i Viborg.)

[3]) Christian Rudolf Redlich, ansat 6. Maj 1704, † 1742.

[4]) Se f. Ex. Cop. II 23. Dcbr. 28.

[5]) Jens Lundorf, Herredsfoged fra 1714—1730.

[6]) Løvenørn til Amtmand, Etatsraad Gersdorff 20. Jan. 29. Cop. II, jfr. Hübertz' Aktstykker vedrørende Staden og Stiftet Aarhus, B. III, S. 157 Nr. 253.

[7]) Mads Sommer, Herredsfoged fra 28. Dcbr. 1725—1755.

[8]) Christen Jensen, Herredsfoged fra 14. Dcbr. 1700—1731.

[9]) Ovenfor citerede Designation.

hus, hvis uretfærdige Dom var bleven kasseret af Overretten, vilde ikke betale den af ham forurettede Borger den tildømte Erstatning; men det fandt Stiftamtmanden sig ikke i, og Oluf Andersen maatte gøre sin Uret god igen[1]); det kunde Rasmus Leth i Horsens ikke gøre; han havde nemlig uden at indhente Stiftamtmandens Resolution ladet Landstingets Dødsdom over Morderen Hans Gotfried fuldbyrde; ham kunde han ikke kalde til Live igen; men en drøj Tilrettevisning fik han[2]). Mildere var den Røffel, samme Mand havde faaet i April, i Anledning af, at han havde undladt at besigtige nogen Jord, hvortil han 4 Maaneder forinden var bleven beordret; dengang havde han undskyldt sig med, at der var Snelæg; men nu havde Jorden længe været bar[3]).

Varetagelsen af Kongens Indkomster hørte med til Amtmandens mange Pligter; han maatte derfor se Tolderne paa Fingrene, paasé, at Toldbøgerne blev rigtig førte og sørge for Bestridelsen af Embederne, naar deres egentlige Indehavere af en eller anden Grund fik Forfald; Toldpersonalet var ham dog ikke direkte underlagt[4]). I Aarhus gav et Toldspørgsmaal Anledning til en meget vidtløftig Sag, der fik et højst uheldigt Udfald for Borgmester Basballe, som havde overtraadt baade Stempellov og Toldordonnans ved egenmægtig at lade et Skib udlosse. Der blev nedsat en Kommission med Stiftamtmanden som Præses; Dommen gik selvfølgelig Borgmesteren imod, og

---

[1]) Resolution af 28. Decbr. 29. Cop. II. Den 29. Oktbr. s. A. faldt en lignende Resolution i en anden Sag af samme Art.
[2]) 9. Febr. 30. Cop. II.
[3]) Cop. II. 11. April 29.
[4]) Cop. II 23. Jan. 28, 7. Marts, 29. Marts 29.

Straffen blev oven i Købet skærpet af Kongen, der fordoblede Bøden[1]).

Et meget betydeligt Arbejde kom der til at paahvile Amtmændene ved Københavns ulykkelige Brand 1728. Den første Efterretning herom naaede Løvenørn paa Stensballegaard ved Horsens; han ilede strax tilbage til Aarhus og sendte hurtigst muligt 3 Skibe med Proviant til Hovedstaden[2]). Til Magistraterne i Byerne sendte han indtrængende Anmodning om frivillig Hjælp til København[3]). Snart kom der Ordre fra Regeringen i København om Indsamling af milde Gaver, om Udskrivning af Brandstyr, om Indkvartering af Brandlidte samt Forbud mod at rejse til København, naar det ikke var absolut nødvendigt[4]). Disse Forordninger var ikke lette at gennemføre; Folk, der allerede havde ydet eller lovet at yde milde Gaver, følte sig brøstholdne eller trak sig tilbage, da de nu ogsaa skulde betale Brandskat, og de, der intet havde givet, søgte at slippe saa nemt som muligt fra de tvungne Ydelser. Officerer, der kun havde deres Gage at leve af, slap for Taxering, men, da Chefen for 2. jyske Rytterregiment, Generalmajor Lüttichau[5]) i Randers, erklærede at være henvist til sin Lønning, sendte Løvenørn hans Angivelse ind til Rentekammeret med den Bemærkning, at hvis den Erklæring skulde tages for gode Varer, var der alt for mange, der slap fri; han gjorde ogsaa opmærksom paa det urimelige

---

[1]) Løvenørn til Rentekammeret 13. Juli 28. Cop. IV; samme til I. Rosenkrantz 16. April 29. Sagen er udførlig fremstillet hos Hoffmeyer B. I S. 427 ff.

[2]) Løvenørn til Oversekretæren 29. Oktbr. 28. Cop. IV.

[3]) Cop. II 29. Novbr. 28.

[4]) Kgl. Ordre af 15. Novbr., 20. Novbr., 21. Dcbr. 28.

[5]) Hans Helmuth Lüttichau, * 1670 † 1732.

i, at alle Bønder var fritagne; der fandtes jo dog Selvejere, som besad Tiender, Skibsparter og andre Herligheder; han fandt det for haardt, at der skulde gives milde Gaver og betales Skat, uden at disse fradroges, og han indstillede, at Garnisonsbyerne fritoges for civil Indkvartering[1]). Brandstyret for Stiftet beløb sig til følgende Summer:

Aarhus By	2250	Rdlr.
Horsens By	1200	—
Randers By	1200	—
Ebeltoft By	180	—
Grenaa By	150	—
Mariager By	90	—
Skanderborg By	75	—
Kalø-Havreballegaard-Stjernholms Amter	3063	—
Skanderborg—Aarhus Amter	1245	—
Dronningborg—Silkeborg Amter	2547	—
Aarhus Stifts Gejstlighed	2400	—
	14400	Rdlr.

I de pengefattige Tider var dette en meget tung Byrde, saa meget mere som Stiftet lige var bleven færdigt med at betale 4600 Rdlr. til »Kirker og publique Bygninger« i Viborg, som var gaaede til Grunde ved denne Bys Brand 1726[2]). Taxationerne gav Anledning til en Uendelighed af Forestillinger og Klager; men Løvenørn gjorde alt muligt, for at ingen blev ansat ubilligt, og sørgede for, at de fattige Skatteydere »lindredes« saa meget som muligt[3]). Da mange

[1]) **Løvenørn til Oversekretæren 12. Novbr., 23. Novbr. 28; til Rentekammeret 4. Jan., 18. Jan., 1. Marts, 22. Marts, 25. Marts, 29. Marts, 1. April 29. Cop. IV.**

[2]) **Cop. II 14. Septbr. 28.**

[3]) **Skr. i Marts 1729 til alle Magistrater m. fl. Cop. II.**

af dem, der havde lovet frivillige Bidrag, var døde eller »komne i Betryk«, henvendte han sig til sine rige Venner med Bøn om større Bidrag[1]). Selv havde Løvenørn lidt et ikke ringe Tab ved Ildebranden, idet et Par Ejendomme, hvori han havde Part, gik op i Luer; han trøstede vel sine Venner med, at han ikke var bleven helt ruineret, men i Juni Termin 1729 maatte han dog til København for at bringe Orden i sine forfaldne Affærer, som han selv skriver[2]).

Det var svært at skaffe Penge til Københavns Genopførelse; men Tilvejebringelsen af Bygningsmaterialier var næsten lige saa vanskelig. Efter Ordre henvendte Løvenørn sig til Kalkbrud og Teglværker i Amtet, men Resultatet var kun tarveligt; der var aldrig før solgt ubrændt Kalksten fra Bruddene, og brændt og læsket Kalk mente man ikke at kunne transportere til Søs. Af Teglværker var der ikke ret mange; fra Overgaard og Havnø ved Mariager Fjord kunde der kun leveres nogle faa Hundrede Tusinde Mur- og Teglsten[3]). Langt de fleste af Landets Teglværker fandtes ved Flensborg Fjord; men de laa langt fra København, og det var meget svært at skaffe Skibe, da Staten kun tilbød en lav Fragt[4]). Allerede i Juli 1729 blev der udfærdiget en Masse Skrivelser til Magistraterne om at skaffe Skibe, men der var ikke mange disponible; alle de, der hørte hjemme i Grenaa, Mariager og Hobro, var saaledes i Norge. Ved Aarhus var en hel Del samlede, »men de ligger og læmper«,

[1]) Løvenørn til Grev Frijs 20. Febr. 30. Cop. II.

[2]) Udat. Concept til Camas 1728; til Statholder Vibe 9. Dcbr. 29. (Løvenørns Arkiv.)

[3]) Til Rentekammeret 4. Marts 29. Cop. IV.

[4]) Til Amtmd. i Skanderborg 26. Dcbr. 29, 24. Jan., 21 Febr. 30. Cop. II

skriver Chr. Foss til Løvenørn, der paa dette Tidspunkt var i København, »og vil ikke afsted, før Borgmester Basballe lader sin Krejert, hvorfra han har taget en Del Redskab, sejle; en mangler et, en anden et andet; alle Opfordringer om større Iver har været forgæves«[1]). Magistraten i Aarhus fandt paa at anholde Skibe, der ikke hørte hjemme i Byen, for at anvende dem til Transport; dette blev forbudt, og det blev befalet, at alle Amtets Skippere, hvis Fartøjer var over 10 Læster drægtige, skulde melde sig til Foss for at faa Pas til Flensborg; saa fandt Magistraten i Aarhus paa, at Folkene fra de smaa Skibe skulde tage Hyre paa de større, men ogsaa den Trafik blev stoppet af Foss[2]). Videre var man ikke kommet, da der indløb Ordre til Foss fra Løvenørn, at Skibene foreløbig fritoges for at sejle fra Flensborg til København[3]). Denne Ordre ankom midt i August; 4 Maaneder senere fik samtlige Byfogeder Befaling til at indberette, hvor mange Fartøjer der fandtes i hver By, hvem de tilhørte, hvem der førte dem, hvor stor deres Drægtighed var, og hvorhen de agtede sig paa deres første Rejse[4]); men i Løvenørns Funktionstid har Transporten af Bygningsmaterialier til København ikke sat sig yderligere Spor.

Som Stiftamtmand havde Løvenørn meget med Gejstligheden at gøre. Biskop Ocksen[5]) i Aarhus havde strax efter Udnævnelsen til Stiftamtmand henvendt sig til ham, men havde faaet det Svar, at han

---

[1]) Chr. Foss til Løvenørn 22. Juli 29. Cop. II.

[2]) Foss til Mag. i Aarhus 1. Aug.; til samtlige Magistrater 5. Aug., 11. Aug. 29. Cop. II.

[3]) Løvenørn til Foss 13. Aug.; Foss til samtl. Mag. 16. Aug. 29.

[4]) Løvenørn til samtlige Byfogeder 15. Dcbr. 29. Cop. II.

[5]) Johannes Ocksen, * 1667 † 1738

ikke vilde have med Stiftets Sager at gøre, før han havde tiltraadt sit Embede[1]). Han havde — siges der — selv studeret Teologi, ja havde endog prædiket og kunde derfor godt sætte sig i Rapport til Stiftets Præster, fra hvem der foreligger adskillige Nytaarsgratulationer, dels i Prosa, dels i mere eller mindre uheldige Vers. Præsten i Storring, Hr. Anders Christensen Vinding[2]), der ligesom Løvenørn var Student fra Horsens, sendte saaledes i Anledning af nogle Flasker Vin, han havde modtaget fra sin gamle Skolekammerat, denne et uhyre langt »Digt«, hvori hvert Vers er lavet over et Skriftsprog[3]); saa lidt som Præsten i Rye, Hr. Ernst Pedersen Halsen[4]), var han en beaandet Poet[5]); men Meningen var jo god. Om Løvenørn morede sig i det gejstlige Selskab, bliver et andet Spørgsmaal. »Jeg skriver til Dem fra et Sted, De aldrig har hørt nævne«, hedder det i et Brev fra Mariager til en Dame i Berlin, »forestil Dem et Sted omtrent som dem, hvor Eremitterne søger Fred og Hvile: her er Selskab nok, men hvilket Selskab? Jeg er her sammen med 32 Provster og det dobbelte Antal Præster!«[6]). Provsternes Antal var dog sikkert stærkt overdrevet.

Hospitalerne, der jo ikke var Sygehuse, men milde Stiftelser, og som saadanne hørte ind under Kirken, gav Anledning til meget Arbejde for Stiftsøvrigheden; de havde en Del Gods, og Forstanderne maatte ses nøje paa Fingrene; de fik skarpt Tilhold

---

[1]) Koncept, dat. Berlin 3. April 26. (Løvenørns Arkiv.)
[2]) * 1685 † 1752.
[3]) Løvenørns indkomne Breve 19. Jan. 28
[4]) * 1694 † 1747.
[5]) Løvenørns indk. Br. 1. Jan. 28.
[6]) Koncept til Mdme. Achard 6. Oktbr. 27.

om at indhente Stiftamtmandens Resolution, hver Gang nye Fæstere skulde antages eller nye Lemmer indlægges[1]). Til Forstanderen i Horsens, Simon Brand, havde han et godt Øje; han vilde ikke indlade sig i Korrespondance med ham, men befalede ham at give Møde personligt, »da man ikke kan vide, hvor vores Brev kan blive produceret«[2]). Om Præstegaardene maatte der undertiden værnes; Bønderne i Nim havde bemægtiget sig en Del af Præstejorden, og her maatte Stiftsøvrigheden gribe ind[3]). Af og til kunde ogsaa Præsternes personlige Optræden kræve dennes Mellemkomst. I Udbyneder—Kastberg blev der 1716 ansat en ung Præst, Hr. Peder Christian Frederiksen Piper[4]); hans Rygte var ikke det allerbedste, da han kom, men hans Forhold blev ikke bedre med Alderen, og hans uordentlige og usædelige Vandel vakte megen Forargelse. I 1728 blev der rejst Sag mod ham, og, medens denne stod paa, voldte han Øvrigheden megen Besvær ved at bryde sin Husarrest og iøvrigt »kontinuere i hans onde Levnedsforhold«. Den 26. Januar 1729 blev han ved et extraordinært Landemode dømt fra Kald og Embede, en Dom, som Højesteret bekræftede 2 Aar senere. En af Grundene til, at det trak saa længe ud hermed, var Sagens Vidtløftighed, idet dens »Corpus« fyldte henved 200 Ark, og hertil kom, at Stiftsprovst Wechmann[5]) selv vilde besørge Afskriften for at tjene

[1]) Til Hospitalsforstanderne i Aarhus, Horsens og Randers 2. Dcbr. 27; til Hospitalsforst. i Randers 27. Febr. 29. Cop. II.

[2]) Til Biskop Ocksen 24. Oktbr. 27. Cop. II.

[3]) Til Præsten i Nim 14. Novbr. 27. Cop. II.

[4]) * 1689, afsat 1731, død paa Christiansø, hvor han paa Grund af sine „Enormiteter" hensad som Fange paa Livstid.

[5]) Conrad Ottesen Wechmann, * 1686 † 1732, g. m. Elisabet Augusta Gosmann, † 1755.

det Par Dalere; han giorde imidlertid Arbejdet baade langsomt og daarligt; det tog mange Dage at konferere Kopien, hele Blade maatte udtages og nye indsættes; der var ikke en Side, som ikke var »beklakket« eller raderet, og saa maatte den nidkære Christen Foss tilmed sidde og sammenholde Original og Afskrift i Provstens Hus, »oversnuset« af ham og hans Kone. Sidst i November 1729 blev Højesteretsstævningen udtaget, og Løvenørn skrev i den Anledning til Generalfiskalen: »Vi har dømt saa mildt som muligt, helst vi efter Kgl. Ordre og paa Embeds Vegne har maattet tiltale denne ulykkelige Præst, som sandfærdig med sin Malice mere end med sin Galskab har exerceret vor Taalmodighed«[1]). Det samme gjorde i øvrigt ogsaa Stiftsprovsten og hans Hustru; sidst nævnte ved den forargelige Kamp, hun i selve Domkirken under Gudstjenesten førte med Assessor Worms[2]) Frue om den fornemste Plads i Kirkestolen[3]), og først nævnte ved egenmægtigt at lade Laasen til denne forandre[4]). Herom blev der ført en vidtløftig Sag, der fyldte 50 Ark; det meste var dog kun »Snak mellem Prokuratorer«[5]).

---

[1]) Til Generalfiskalen 2. Dcbr. 29. Pipers Sag har sat mange Spor i Amtsarkivet; se f. Ex. Løvenørn til Byfogeden i Mariager 17. Marts, 6. Septbr., 3 Oktbr. 28; til Etatsraad Arenstorff 18. Oktbr. 28, 27. Oktbr. 29; til Præsten Piper 29. Marts 29; til Provst Spentrup 15. April 29. Foss til Løvenørn 12. Juli, 19. Juli, 16. Aug. 29. Cop. II.

[2]) Oluf Worm, † 1743, g. m. Karen Knob, † 1750, var den sidste teologiske Lektor i Aarhus.

[3]) Sagen, der er udførligt omtalt hos Hoffmeyer B. I S. 463, var ikke enestaaende: i St. Mortens Kirke i Randers leverede et Par Kvinder hinanden en regulær Bataille om et Stolestade. (Resolution 8. Septbr. 28. Cop. II.)

[4]) Cop. II 11. Marts 29.

[5]) Foss til Løvenørn 26. Aug. 29. Cop. II.

Med Sagførere var det nu ikke stort bevendt i Aarhus; i 1720 fandtes der 2, hvoraf den ene var Kandestøber, den anden en forløben Student[1]); formodentligt er det de samme Prokuratorer: P. Hansen Heyde[2]) og Klauman[3]), der i 1729 klager over, at Raadstueskriverens Tjener, Niels Bech, gaar dem i Næringen, hvad han saa meget lettere kan, som han i Kraft af sin Stilling har Protokollerne gratis, medens de maa betale Udskrifterne. Herpaa resolverede Løvenørn: »da som sligt er ikke lovmæssigt, at han, saa længe han betjener Protokollen i Byskriverens Tjeneste, sig til Prokurator lader bruge, jeg og derom tvivler, at han af Magistraten dertil er eller bliver anordnet, med mindre han kvitterer Byskriverens Tjeneste, saa maatte I føje den Anstalt, at han derfra entholdes, og derhos advare Byfogeden, at han hannem herudinden ikke til nogen Rettergang admitterer«[4]). Medens Magistraterne saaledes beskikkede Prokuratorerne i Stæderne, var det Amtmanden, der ansatte dem paa Landet; Løvenørn »anordnede« saaledes i 1729 Anders Solberg til at være Prokurator i Amtet[5]).

Lægekunstens Udøvere søgte jævnligt Stiftamtmanden, snart for at opnaa Ansættelse, snart for at faa ham til at værne om deres Rettigheder og Privilegier. Da Dr. Neuhausen[6]) søger om at blive Provinsiallæge, svarer Løvenørn, at hans Lykke kommer til at

---

[1]) Hoffmeyer B. II S. 51.
[2]) Begravet 24. Novbr. 1741.
[3]) Laurits Rode Klauman, * 1697 † 1740.
[4]) Til Mag. i Aarhus 20. Jan. 29. Cop. II.
[5]) Cop. II 22. Oktbr. 29.
[6]) Georg Sebastian Neuhausen, * 4. Oktbr. 1687 i Flensborg, † 9. April 1740 i Aarhus som Provinsiallæge.

bero paa hans egen Dygtighed og paa Kongens Naade, men at han nok skal interessere sig for hans Sag[1]). Kirurgerne Beaufin[2]) og Steenwinkel[3]) i Aarhus, der begge er examinerede ved »facultete medica«, klager over det Indpas, der gøres dem baade af civile og militære Feltskærere; de beder om de samme Privilegier for sig og Hustruer, som deres Kaldsfæller har i Aalborg og i Kolding, i Sjælland og Fyn, og som Farvere og Bogbindere nyder i Aarhus; de vil gerne hjælpe de Fattige, naar der blot ikke kommer andre Kirurger til Byen end Anthoni Harding[4]) ved Aarhus Stifts nationale Infanteriregiment, der vel er uexamineret, men som har Kongens Tilladelse til at praktiсere[5]). I 1729 søgte Kirurg Cadovius[6]) om Tilladelse til at nedsætte sig i Horsens, hvor der efter hans Paastand kun fandtes en eneste Bartskær, der tilmed var saa gammel og skrøbelig, at han ikke kunde hjælpe sig selv, langt mindre andre. Magistraten vilde imidlertid ikke anbefale ham; thi den gamle Feltskær var flink nok; foruden ham var der én til, som ogsaa var god, for ikke at tale om den be-

---

[1]) Koncept til Oberst Amthor 21. Novbr. 27. (Løvenørns Arkiv.)

[2]) Paul Beaufin fik 1714 Borgerskab som Bartskær i Aarhus, hvor han døde 1744, og hvor han vist ogsaa var født.

[3]) Villum Hansen Steenwinkel var født ca. 1660 i Skien, fik 1710 Borgerskab som Bartskær i Aarhus, hvor han blev begravet 11. April 1740.

[4]) Anthoni Georg Harding, * c. 1667 i Delmenhorst, fik 1698 Borgerskab som Bartskær i Aarhus, hvor han døde 3. Septbr. 1739.

[5]) Aarhus Bys Breve 30. Septbr. 27.

[6]) Ludvig Rudolph Cadovius havde 1729 været Feltskær i 15 Aar og blev 18. Novbr. Kirurg i Kalø Amt og paa Frijsenborg.

rømte Cremon[1]) og Kirurgen ved Horsens Hospital[2]).

Af ovenstaaende Prøver af Sager, der forefaldt i Løvenørns Funktionstid, faar man det Indtryk, at han varetog sit Embede paa en i enhver Henseende forsvarlig Maade, at han samvittighedsfuldt satte sig ind i de ham saa uvante Forhold, og at han optraadte myndigt og bestemt som den, der skulde varetage baade Kongens og Befolkningens Tarv.

Som Løvenørn ofte antyder, var Overgangen fra Livet i København og Berlin til den stille, vegeterende Tilværelse i en lille dansk Provinsby meget følelig. Efter Nutidsbegreber var de nævnte Hovedstæder ganske vist ikke Storstæder; de rummede ikke flere Indbyggere end Nutidens Aarhus; men de var Residenser, med Garnisoner, Biblioteker, Teatre o. s. v.; de var kort sagt Centrer for det aandelige og selskabelige Liv, af hvilke det første kunde være armt og fattigt nok, medens det andet til Gengæld udfoldede sig saa meget frodigere. Af Intelligens var der kun grumme lidt i Aarhus; hverken Kirke, Skole, Garnison, Embedsstand, Magistrat eller Borgerskab brillerede i den Retning; deres Færd gør nærmest Indtryk af en smaalig Vaagen over egne materielle Interesser og egne reelle eller indbildte Rettigheder og Privilegier. Her fandtes altsaa ikke Emner til en passende Omgangskreds; men paa Landet stillede For-

[1]) Johan Cremon, * 16. Dcbr. 1664, var 1714 Feltskær, fra 1729 Regimentsfeltskær og nød saa megen Anseelse, at han 1730 blev kaldet til Odense under Frederik IV.s sidste Sygdom. Han døde i Horsens 17. Dcbr. 1754.

[2]) Chr. Foss til Løvenørn 26. Aug. 29. Cop. II.

holdene sig en hel Del bedre; i den nærmere og fjærnere Omegn boede der en Del Familier, som Løvenørn kendte fra tidligere Dage. Først og fremmest var der Gehejmeraad Iver Rosenkrantz[1]), der efter længere Tids Virksomhed i Diplomatiet og Centralstyrelsen i 1723 — sikkert mod sit Ønske — var bleven Stiftamtmand i Viborg, men som meget ofte opholdt sig paa Rosenholm; saa var der Greven paa Frijsenborg[2]), der under Krigen havde tjent sammen med Løvenørn i Kongens Stab; Grev Skeel[3]) til Grevskabet af samme Navn, som blandt andet ejede Sostrup (nu Benzon), Konferensraad Gersdorff[4]), Amtmand i Kalø Amt og Besidder af Vosnæsgaard, som han 1719 havde købt af Rosenkrantz, Axel Arenfelt[5]) til Rugaard, Christian Rathlou til Rathlousdal[6]) og Baron Güldencrone[7]) paa Vilhelmsborg. Hertil kom saa Oberst Samitz[8]), Chef for Holstenske Rytterregiment, der ogsaa havde tjent i Kongens Stab. I disse aristokratiske Kredse var Løvenørn og hans Hustru overmaade velsete; dannede, belevne og elskværdige, som de var, havde de let ved at hævde sig, og det fortræffelige Humør, de altid bragte med sig, livede godt op paa Herregaardene. De var ikke Spor af snobbede, men omgikkes ogsaa gerne

---

[1]) * 1674 † 1745; gift 2. Gang 1721 med Charlotte Amalie Skeel.
[2]) Christian Greve Frijs, * 1691 † 1763, gift 1711 med Øllegaard Gersdorff, * 1687 † 1734.
[3]) Christen Skeel, * 1695 † 1731, g. m. Augusta Baronesse Winterfeldt, * 1697 † 1740.
[4]) Joachim Gersdorff, † 1745.
[5]) † 1745.
[6]) * 1677 † 1752 som Gehejmeraad.
[7]) Christian Baron Güldencrone, * 1676 † 1746 som Stiftamtmand i Viborg.
[8]) Georg Balthasar Samitz, * c. 1686 † 1732 som Generalmajor

Borgerlige; en meget god Ven af Parret var Forvalter Peder Møller paa Boller, der tillige var Byskriver i Aarhus, en Bestilling, som han med kongelig Tilladelse lod bestride af en Fuldmægtig[1]); det var en kendt Sag, at Stiftamtmanden satte Pris paa ham[2]), og den 11. Oktober 1727 fejrede han og hans Frue Kongens Fødselsdag paa Boller i Forvalterens Hjem[3]). Af borgerlig Oprindelse var ogsaa den tidligere omtalte Ejer af Bidstrup, Landsdommer Mathias Paulson, som dog var bleven adlet 1718; hos ham kom Løvenørns jævnligt; de stod ogsaa ved hans Dødsleje, da han sov hen den 21. Maj 1729[4]); hans yngste Datter, Maria[5]), var gift med Fru Ingeborgs Broder, Oberst Andreas Vinding[6]), og Løvenørn var saaledes besvogret med ham.

Af de mange Indbydelser med Svar, der bevares i Løvenørns Arkiv, kan man danne sig en Idé om, hvorledes Selskabeligheden har formet sig. »Jeg morer mig rigtig godt i Jylland med vore fælles Venner«, skriver Løvenørn den 2. Januar 1728 til den danske Envoyé, Greve Berckentin[7]) i Wien; det kan derfor have nogen Interesse at se, hvorledes de første Vintermaaneder i det Aar gik for ham. I Begyndelsen af Januar tilbragte han en Uge paa Frijsenborg, »hvor vi myrdede en Masse Vildt«[8]); kort derefter skulde han have været paa Jagt hos Grev Skeel; men der

[1]) P. Møller var Byskriver fra 21. Dcbr. 15 til 23. Juni 34. („Designation" o. s. v.)
[2]) Hoffmeyer B. II S. 35.
[3]) Løvenørn til Grev Holstein 17. Oktbr. 27. (Løvenørns Arkiv.)
[4]) Pers. Tidskr. 3. III S. 140 ff.
[5]) * 1706 † 1744.
[6]) * 1691 † 1744.
[7]) Christian August Berckentin, * 1694 † 1758.
[8]) Til Obersterne Amthor og Samitz 13. Jan. 28.

faldt en saa uhyre Mængde Sne, at han maatte opgive den Fornøjelse. Ikke destomindre kom der Søndag Aften den 25. en »Expresser«, som havde stridt sig gennem Sneen den lange Vej fra Rosenholm til Aarhus for at opfordre Stiftamtmanden til at møde hos Rosenkrantz om Mandagen for den næste Dag i Fællesskab at arbejde sig gennem Driverne til Sostrup; ved samme Lejlighed kunde Løvenørn saa maaske tilbagebetale et lille Laan, Rosenkrantz havde ydet ham, da de sidst var paa Vosnæsgaard[1]); formodentlig havde Løvenørn været uheldig i Spil. Den Viborg Stiftamtmand maatte dog vente lidt paa sine Penge, da Løvenørn og Hustru havde lovet at indfinde sig paa Rathlousdal netop den 28.; men, naar de kom derfra, skulde han snarest møde og klare sin Gæld[2]). Besøget hos Rathlous varede hele 10 Dage[3]); strax efter Hjemkomsten indfandt han sig paa Rosenholm, blev der en Dag, men gav kort efter igen Møde hos Rosenkrantz, hvorefter de i Fællig drog til Sostrup for at deltage i den saa længe udsatte Jagt[4]). Den 15. Februar var han atter hjemme i Aarhus, men allerede den 21. kørte han til Rathlousdal; en af de sidste Dage i Februar var han paa Klapjagt paa Grev Danneskjolds[5]) Jorder (Marselisborg), og den 1. Marts drog han og Rathlou paa Klapjagt paa Vilhelmsborg[6]). Herved gik Løvenørn Glip af en Udflugt til Ulstrup, hvor Grev Skeel havde indbudt til Jagt.

---

[1]) Rosenkrantz til Løvenørn 25. Jan. 28.
[2]) Løvenørn til Rosenkrantz 26. Jan. 28.
[3]) Løvenørn til Samitz 20. Febr. 28.
[4]) Løvenørn til Rathlou 10. Febr. 28.
[5]) Frederik Greve Danneskjold-Samsø, * 1703 † 1770, den senere saa bekendte Marineminister (Oversekretær).
[6]) Løvenørn til Samitz 20. Febr., til Rosenkrantz 1. Marts 28.

Programmet var lovende nok: den 2. Marts skulde Løvenørn, Rosenkrantz og Arenfelt mødes paa Estrup hos Skeels for derfra samlede at drage til Ulstrup. »De maa endelig komme«, skriver Rosenkrantz, »De vil derved berede mange Mennesker en Glæde, nemlig for det første Grev Skeel, for det andet alle Bønderne fra Constantinsborg og Vilhelmsborg, maaske ogsaa deres Herrer[1]), og for det tredje Deres ydmygste Tjener. Jagten paa Ulstrup bliver sikkert god; De er vel ikke ked over, at jeg tager Arenfelt med? kommer han ikke, er jeg ikke vis paa, at jeg ikke bliver den daarligste Skytte. Jeg har hørt, at Deres Frue kunde have Lyst til at besøge Grevinde Skeel; hvis saa er, og hun vil gøre min Kone den Glæde at komme hertil, kunde de paa Fredag 5. Marts rejse til Grevinden«[2]). Deraf blev der altsaa ikke noget, og Rosenkrantz fik saaledes nogen Tids Udsættelse; for denne Gang var det ham, der var Debitor, da Løvenørn lige havde sendt ham 100 Flasker Vin. Disse Jagtpartier voldte den livsglade Løvenørn megen Fornøjelse, enten det saa gjaldt Hjorte og Harer eller Ulve og Vildsvin; ved Sammenkomsterne har hans drøje Vittigheder og skæmtefulde Underholdning sikkert gjort fortjent Lykke; det vakte ogsaa oprigtig Beklagelse, naar Embedsforretninger hindrede ham i at give Møde; somme Tider drog saa hans lige saa afholdte Frue afsted alene, men hun har dog næppe taget Del i selve Jagten.

Selvfølgelig har Løvenørn ogsaa ført et selskabeligt

[1]) Constantinsborg tilhørte 1728 Constantin Marselis' Enke, Sophie Elisabet Charisius. Efter hendes Død, 1741, overtog hendes Brodersøn Stamhuset; det er vel ham, der her er ment.

[2]) Rosenkrantz til Løvenørn 29. Febr. 28.

Hus; den bekendte svenske Statsmand Carl Gustav Tessin[1]), der betegner ham som »den personificerede Glæde«, skriver om ham, at han aldrig har kendt nogen med bedre Vine i sin Kælder eller slettere Malerier paa sine Vægge[2]). Fra sine Leverandører, Brødrene Lastrop i Hamborg, fik han i 1728 en større Forsyning Rødvin, der var tappet paa Flasker, »for at Vognmænd og Baadsmænd ikke under Vejs skulde faa Lejlighed til at læske sig, men tillige fordi Rødvin nu engang befinder sig bedst paa Flasker, naar man — vel at mærke — sørger for, at disse ligger ned, saaledes at Vinen er i stadig Berøring med Proppen«[3]). Gennem sin Ven, Grev Rottembourg i Berlin, var Løvenørn kommen i Forbindelse med dennes Sekretær, Michel Villebois, der nedsatte sig som Vinhandler i Bordeaux, og fra ham fik han Vin fra første Haand[4]); men alligevel maa det have knebet med Forsyningerne, for i et Brev til Toldinspektør Hans Werner[5]) klager Løvenørn over, at han er henvist til, hvad Giftblanderne i København sender ham, hvorfor han indtrængende beder Inspektøren om at skaffe nogle Oxehoveder virkelig god Vin[6]). Vidnesbyrd om, at han har haft Gæster, findes i Løvenørns Korrespondance; han afslaar saaledes en Indbydelse

---

[1]) * 1695 † 1770.

[2]) Dsk. biogr. Lex. B. X S. 618.

[3]) Lastrop frères til Løvenørn 24. Dcbr. 27. (Løvenørns Arkiv.)

[4]) Til Rottembourg 17. Jan. 27; til Villebois 5. Juli 27. (Løvenørns Arkiv.)

[5]) Hans Werner blev 19. Marts 1727 Inspektør over Tolden og Konsumptionen af de 4 Species (Vin, Brændevin, Salt og Tobak) overalt i Jylland, 13. Juni 1729 tillige i København; 13. Juni 30 udnævnt til Kammerraad. 29.—30. Dcbr. s. A. ansættes 2 nye Toldinspektører, og H. W. nævnes ikke mere.

[6]) Udateret Koncept.

med den Motivering, at han har Huset fuldt af Fremmede, og der foreligger adskillige Indbydelser til Ind- og Udlændinge.

Adspredelser af intellektuel Art kunde den Tids Aarhus ikke byde paa; dem maatte man søge indenfor Hjemmets Vægge. Løvenørn læste meget og anskaffede mange kostbare Værker; desværre er der ikke forefundet noget Skifte efter ham, saa man kan ikke se, hvilke eller hvor mange Bøger han har besiddet; men i sine Breve til Vennerne i Berlin omtaler han jævnligt Værker, han har anskaffet, og andre, han ønsker at købe. Han læser Fontenelle og Voltaire, studerer Frankrigs og Englands Historie, læser Memoirer og Kulturhistorie. Derimod kan det ikke ses, i hvilket Omfang han har dyrket dansk Litteratur; hans Breve, som imidlertid næsten alle er rettede til Udlændinge, taler ikke derom; man skulde dog tro, at han med sin komiske Sans har fundet Behag i Holbergs Peder Paars; at han har haft Interesse for de danske Komedier, fremgaar af Udtalelser i Montaigus[1]) Breve til ham. Han har kendt den udmærkede danske Filolog og Digter, Christian Falster (1690—1752), der i 1721 dedicerede ham et af sine Værker, hvis uhyre lange latinske Titel dog ikke skal nævnes her[2]).

En stor Del af Løvenørns ledige Timer gik hen med Brevskrivning, særlig til Vennerne i Berlin: Camas og Rottembourg, Achard[3]) og Baron Schmettow

[1]) René Magnon Montaigu, * 1661 † 1737. En Del af hans Breve til Løvenørn er trykte i „Danske Samlinger" B. III S. 28–46.

[2]) Om Falster se bl. a. N. M. Petersen: Bidrag til den danske Litteraturs Historie B. IV S. 195–217.

[3]) Antagelig den bekendte franske reformerte Præst Antoine Achard, * 1696 i Genève, † 1772, fra 1724 fransk Præst i Berlin.

til Holdorf[1]), Fader til Grev Herman Valdemar Schmettow[2]) og gift med Hedevig Baronesse Løvendal[3]), Datter af Frederik III' Sønnesøn, den tidligere Statholder i Norge. Af danske Korrespondenter mærkes, foruden de alt omtalte Godsejere og Amtmænd, Gehejmeraad Ditlev Vibe, Statholder i Norge[4]), samt de danske Gesandter i London og Wien; hertil kommer en uhyre Mængde fornemme Personer i Danmark og i Udlandet, hos hvem han — navnlig ved Aarskiftet — maatte bringe sig i Erindring. Kun faa af de indkomne Privatbreve er bevarede, og af de talrige Koncepter er en stor Mængde hverken forsynede med Datum eller med Adressatens Navn. Ofte er de udgaaende Breve ledsagede af Gaver, snart et Vildsvinehoved, snart en nyfisket Lax af kolossal Vægt; til Gengæld bringer saa de indkommende jævnligt velkomne Foræringer: en Fustage Østers eller andre Delikatesser. De allerfleste af Brevene er skrevne paa Fransk, enkelte paa Tysk og adskillige paa Dansk; disse kan dog ikke sammenlignes med de kærnefulde danske Breve fra hans tidligere Aar, af hvilke flere har været offentliggjorte[5]). Den fra den danske Skueplads' Oprettelse saa bekendte Montaigu, der i sin Tid havde været Løvenørns Sekretær, har staaet ham bi ved Udfærdigelsen af særlig vigtige Breve; saa blev Koncepten sendt til København og kom tilbage i rettet Tilstand; Montaigu udtaler sig meget

[1]) Carl Fr. v. Schmettow, * 1691 † 1728.

[2]) * 1719 † 1785, fra 1766–1763 kommanderende General i Norge, bekendt Fritænker.

[3]) * 1695 † 1728.

[4]) * 1670 † 1731, havde fra Frederik IV' Tronbestigelse til 1721 været dennes mest betroede Minister.

[5]) Se min Afhandling i Pers. Tidskr. 6. III S. 226—244 samt Bidrag til den Store Nordiske Krigs Historie V.

rosende om Løvenørns Fransk: »jo mere jeg vil rette det omtalte Brev, desto mindre finder jeg at bemærke; Begyndelsen er vel skreven og venlig i Tonen, Resten fuld af Vid«; saa gør han nogle Bemærkninger om smaa Forsyndelser mod Grammatik og Syntax og slutter med at sige: »med disse Undtagelser vilde jeg ønske, at jeg selv havde skrevet Mage til Brev«[1]).

Hvorledes befandt Løvenørn sig nu i Aarhus? Han var jo ikke rejst derover med store Forventninger[2]). Da han først havde sat sig ind i Forretningerne, glædede han sig over den behagelige Ro, der hidtil havde været ham ukendt. »Det undrer mig og overrasker mig, men jeg føler godt, at jeg med Tiden vil vænne mig dertil, og jeg kan — uden at træde Sandheden for nær — sige, at, naar jeg maa vedblive at være rask, vil jeg sætte alt ind paa at beholde denne herlige Stilling«. Af hans Breve faar man i det hele Indtrykket af, at han var jævnt tilfreds: »giver man mig blot, hvad jeg behøver for at leve, forlanger jeg intet andet Embede og søger ikke bort herfra«; han er glad over sine Venner, først og fremmest over Rosenkrantz; »vi sés saa ofte som muligt, kender hinanden og sætter megen Pris paa hinanden«[3]).

Løvenørn kræver altsaa først og fremmest Sundhed og godt Udkomme for at føle sig tilfreds; men ingen af Delene faldt i hans Lod, medens han levede i Aarhus. I 1728 klager han over voldsom Gigt i Hænderne; næsten hele Maj s. A. laa han med Feber, og

[1]) Montaigu til Løvenørn 5. April 29. (Løvenørns Arkiv.)
[2]) Jfr. Side 11.
[3]) Løvenørn til Camas 24. Aug. 27; til Grev Holstein 17. Oktbr. 29; Hertug Fr. Carl af Nordborg 6. Jan. 28; Reichwein 1729 u. D. (Løvenørns Arkiv.)

om Efteraaret meldte Gigten sig igen[1]). Imod Udgangen af 1729 var det atter galt; i Marts 1730 erklærer han, at han i 15 Uger har været ude af Stand til at bruge Pennen[2]). Beundringsværdigt er det Humør, han bevarede under sine Pinsler; i et morsomt Brev beretter han saaledes om sin Badekur i Aix la Chapelle[3]). Podagra og Kiragra, Gigt i Krop og Lemmer huserede stærkt i de højere Samfundsklasser i det 17. og 18. Aarhundrede, en ganske naturlig Følge af den uhygiejniske Levevis, der dengang var gængse. Med Udkommet var det saa som saa. I et Brev fra 1729 hedder det: Ved min Tilbagekomst (fra Berlin) belønner man mig med min nuværende Stilling, hvor jeg har 3000 Rdlr. om Aaret; denne Naade nyder jeg et Aar, hvis Indtægter sluges af Etableringsomkostningerne; næste Aar tager man Halvdelen fra mig, d. v. s. berøver mig Brødet[4]). Herved sigter Løvenørn vel til de høje Skatter, Brandstyr m. v.; ved Københavns Ildebrand mistede han, som omtalt, en Del Penge; han maatte derfor gøre Gæld; det ses, at han i 1729 fornyede en Vexel paa 1500 Rdlr., og at han af Horsens Hospitals Midler havde laant 400 Rdlr.[5]). Under disse Omstændigheder kan det ikke undre, at Løvenørn ikke turde modtage det ærefulde Tilbud om sammen med sin gamle Velynder og Ven, Statholder Vibe, at repræsentere Danmark paa Kongressen i Soissons; han maatte svare, at han ikke

[1]) Til Camas 30. Jan; til Søhlenthal 28. Maj; udat. Conc. til Camas, sikkert af Novbr. 1728. (Løvenørns Arkiv.)

[2]) Udat. Koncept, sikkert af Marts 1730.

[3]) Udat. Koncept, som ikke kan tidfæstes, men ikke kan skrive sig fra Opholdet i Aarhus.

[4]) Udat. Koncept fra 1729 til Reichwein.

[5]) Udat. Koncept 1729; Chr. Foss til Hospitalsforstanderen i Horsens 14. April 30. Cop. II.

var saa rig paa Penge som paa Iver for at tjene sin Konge; vilde man have, at han atter skulde give sig af med Statssager, maatte man forene Æren med en passende Løn; ellers vilde han hellere blive i Ro, hvor han var; man har spurgt ham, om han kunde have Lyst til at vende tilbage til Berlin, men af økonomiske Grunde har han svaret Nej[1]).

I den Tid, Løvenørn var i Aarhus, har han ikke haft synderlig Forbindelse med Hoffet. I Juli 1728 modtog han Frederik IV, da denne gæstede Jylland; men hans nære Forhold til Christian Ludvig Plessen og Rosenkrantz, der begge var i Unaade hos Dronning Anna Sophie, gjorde, at Kongen ikke viste ham samme Yndest som tilforn. Da det imidlertid i 1730 trak op til et Brud mellem Preussen og England—Hannover, besluttede Frederik IV, som nødigt vilde se et Sammenstød mellem sine tidligere Forbundsfæller, atter at sende en Gesandt til Berlin og overdrog Løvenørn Hvervet; denne erklærede, at han skulde efterkomme Befalingen; men hans økonomiske Forhold var daarlige; det var absolut nødvendigt, at han beholdt sin nuværende Løn[2]). Kongen bestemte da, at han skulde have 500 Rdlr. maanedlig i »Extra-appointements« fra Ankomstdagen til København at regne og saa længe, hans Mission varede[3]). Nu traf Løvenørn Forberedelser til Rejsen, men rigtignok med det bestemte Forsæt ikke at tage fast Ophold i Berlin; han bad sin Ven, Oberst Camas, om at skaffe ham en lille Lejlighed med 2 Værelser til ham selv, 1 til en Sekretær og de fornødne Kamre til 2—3 Tje-

[1]) Til Camas 30. Jan. 28; i Brevet skriver Løvenørn Cambrai i Stedet for Soissons.

[2]) Udat. Koncept 1730.

[3]) Løvenørn til Rentekammeret, dat. Berlin 3. Maj 30.

nere; han vilde kun leje for en Maaned ad Gangen, rejste som Ungkarl og uden stort Apparat; han forudsaa, at der ventede ham mange Bekymringer og Ærgrelser, men han vilde finde sig i alt, naar han blot kunde vinde Kongen af Preussens Naade og tjene sin egen. Da han ønskede at komme uventet til Berlin, maatte Camas ikke omtale hans Brev[1]). Hans Kreditiv blev udstedt den 10. April og lød paa, at Kongen vilde gøre alt muligt for at bilægge Uoverensstemmelserne mellem Kongerne af Preussen og England; naar han havde valgt Løvenørn til Gesandt, var det i den Tro, at hans Person særlig vilde være Kong Frederik Vilhelm behagelig; han anbefalede ham paa det bedste og bad denne have Tillid til ham[2]).

Med tungt Hjærte tiltraadte Løvenørn, ledsaget af den unge Plessen[3]), Rejsen til Berlin den 12. April; den gik langsomt; paa Fyn gik Vognen itu, saa han maatte blive en Dag i Odense; den 18. kom han til Hamborg, den 25. til Berlin[4]). Hans mørke Forudanelser gik i Opfyldelse i endnu højere Grad, end han havde ventet. Depecherne fra Berlin i Foraaret og Sommeren 1730 er overordentlig interessante og giver en levende Forestilling om Forholdene ved det preussiske Hof; Misstemningen mellem Kongen og Kronprinsen var voxet, og da Dronningen og hendes ældste Datter stillede sig mere forstaaende overfor sidstnævnte, gik Kongens Uvilje ogsaa ud over dem.

[1]) Koncept til Camas u. D., men sikkert fra Begyndelsen af Marts 1730.

[2]) Afskrift i Løvenørns Arkiv.

[3]) Antagelig Mogens Skeel v. Plessen, * 28. Dcbr. 1713 † 23. Marts 1749.

[4]) Løvenørns Depeche 18. April 30; Brev til C. L. Plessen 2[2]. April.

Løvenørn, der næsten blev betragtet som gammel Husven, kom i en meget ubehagelig Stilling, da begge Parter betroede sig til ham. Særlig Kongens Fortrolighed var generende; han gav ham Lov til at komme ukaldet, beholdt ham daglig 3—4 Timer hos sig og bad indtrængende Kongen af Danmark om ikke at hjemkalde ham. Løvenørn derimod bad ideligt om Afsked, da han fandt Tilstanden utaalelig. Rent galt var det i Juni, da han maatte følge Kongen og Kronprinsen til Sachsen for at overvære de pragtfulde militære Skuespil, som Kong August den Stærke dèr lod opføre. Det vilde imidlertid føre for vidt her at gaa nærmere ind paa denne Sag. Heldigvis for ham fik Løvenørn i August en lille Pause, da han maatte gøre en Rejse til Slesvig til den dødssyge Konge, ledsaget af Dr. Stahl[1]). Den 5. September var han atter i Berlin[2]), og nu var Bomben sprunget: Kronprinsen var flygtet, men indhentet og sad nu fængslet i Küstrin. Kongen lod Løvenørn sige, at han tidligere havde betragtet ham som sin gode Ven, men at dette nu var forbi; baade Fritz og Katte[3]) havde tilstaaet, at han var vidende om, hvad de havde for; Katastrofen kunde have været undgaaet, hvis Løvenørn i Tide havde henvendt sig til Kongen[4]). Flere Gange søgte Gesandten Audiens for at forklare sit Forhold; men Kongen lod stadig svare: »jeg har ikke Tid«. Endelig den 15. Oktober fik han Foretræde paa Jagtslottet Wusterhausen, et Par Mil Sydøst for Berlin;

[1]) Udat. Koncept 1730.

[2]) Løvenørns Depeche 6. Septbr. 30.

[3]) Løjtnant Hans Heinrich Greve Katte blev paa Grund af sin Deltagelse i Kronprinsens Flugtforsøg henrettet for dennes Øjne i November 1730. Han var Søn af preussisk Generalfeltmarskalk Hans Heinrich Greve K.

[4]) Depeche 10. Septbr. 30.

Kongen var venlig, bød ham Velkommen, men vilde ikke høre paa hans Forklaringer[1]).

Dr. Stahls Besøg hos Frederik IV hjalp kun lidt; Sygdommen tog mere og mere Overhaand. »Vi mister snart vor allernaadigste Konge«, skriver Løvenørn den 1. Oktober[2]) til Generalmajor Numsen[3]), »sker der noget, saa sig til vore Venner, at de ikke maa glemme de Fraværende; mig kan man ikke gøre nogen større Glæde end at lade mig forblive i min lille Retrætestilling i Aarhus med fuld Gage; dertil indskrænker mine Ønsker sig«. Helt opriglig var dette dog næppe ment, og det var sikkert ikke mod hans Vilje, at det kom til at gaa helt anderledes. Den 12. Oktober døde Kong Frederik paa Odense Slot; Efterretningen herom naaede Løvenørn gennem Hamborgerbladene, før han fik den ad officiel Vej[4]). Den 21. Oktober kom der en tør Meddelelse om Dødsfaldet fra Tyske Kancelli[5]), men samtidigt indtraf en langt interessantere Skrivelse fra Prinsesse Sophie Hedevigs Hofmarskalk, Plessen[6]), med Ordre til snarest muligt under det mest passende Paaskud at forlade Berlin og begive sig til København. Hvor henrykt Løvenørn blev, derom bærer det endnu bevarede Brev tydelige Vidnesbyrd; paa Foden har han skrevet: Soli Deo Gloria, Gud alene Æren, og derunder et latinsk Vers: »Bort, bort fra det rædsomme Land med de ugæstfrie Strande«[7]). Den 24. Oktober forlod

[1]) Depeche 18. Oktbr. 30.
[2]) Koncept dat. Berlin 1. Oktbr. 30.
[3]) Michael Numsen, * 1686 † 1757, blev 1740 Overkrigssekretær.
[4]) Depeche 21 Oktbr. 30.
[5]) Tyske Kancelli til Løvenørn 14. Oktbr. 30. (Løvenørns Arkiv.)
[6]) Carl Adolf Plessen, * 1678 † 1758, Broder til Løvenørns Formand i Aarhus.
[7]) Plessen til Løvenørn 15. Oktbr., og dennes Svar 21. Oktbr. 30.

Løvenørn Berlin og ilede til København, hvor der var sket store Forandringer: den nye Konge havde fjærnet Dronning Anna Sophies Tilhængere fra Regeringen, blandt andre hendes Halvbroder, Overkrigssekretær Revenfeldt; den 6. November blev Løvenørn hans Efterfølger, medens Brødrene Plessen og Iver Rosenkrantz indtraadte i Kongens Raad. Regeringsforandringen har vel nok været forberedt under Kongens Sygdom, og det er ikke udelukket, at Løvenørn under sit Besøg i Slesvig har faaet noget at vide om, hvad der var i Gære; det fremgaar imidlertid ikke af hans efterladte Papirer. Samme Dag, som Udnævnelsen fandt Sted, sendte Kongen en Meddelelse til Frederik Vilhelm I om, at han havde hjemkaldt Løvenørn for at anvende ham i sin Tjeneste; da det ikke havde været Gesandten muligt at tage personlig Afsked, havde han paalagt ham at gøre det skriftligt, hvad der ogsaa senere fandt Sted[1]).

I Løvenørns Fraværelse havde Amtmanden i Skanderborg været konstitueret i Embedet[2]), som denne fratraadte den 5. November[3]). I sin nye Stilling blev han siddende til sin alt for tidlige Død, 27. Februar 1740; hans Hustru var allerede gaaet bort 6 Aar tidligere. Ellers fulgte Lykken ham til det sidste; han udfyldte sin Stilling med stor Dygtighed og bevarede Kongens Gunst til sin Død; han blev General af Kavalleriet, Gehejmeraad og Ridder af Elefanten; men den største Naade, Kongen beviste ham, var, at han solgte ham det prægtige Gods Bregentved for saa ringe en Betaling, at man godt kan sige, at han

[1]) Løvenørn til Kongen af Preussen 18. Novbr. 30. Koncept i Løvenørns Arkiv.
[2]) Cop. II 28. April 30.
[3]) Cop. II 5. Novbr. 30.

skænkede ham det. Ved sin Død var Løvenørn altsaa ikke nogen fattig Mand.

Løvenørns Virsomhed som Kriger, Diplomat og Statsmand er nogenlunde belyst i den historiske Litteratur; af ovenstaaende vil man nu kunne se, hvor godt han udfyldte sin Stilling som Stiftamtmand, skønt han blev anbragt i den uden særlig Uddannelse og uden at have ytret Ønske om at beklæde den.

Et Overfald paa Aarhus By og Havn fra Søsiden i Svenskekrigen 1657—59.

Af L. Andersen.

Den 27. Juli 1659 kom en svensk Eskadre paa Aarhus Rhed, bombarderede Byen, hvorved flere Gaarde kom i Brand, opbrændte en Del Skibe i Havnen, og de svenske Soldater gik derefter i Land og plyndrede.

Det er kun lidt, vi ved om denne for Aarhus By saa betydningsfulde Begivenhed eller i det hele taget om, hvad der foregik i Jylland under denne Krig. Jeg skal her meddele det lidet, som jeg har kunnet samle fra forskellige Kilder, om denne Overrumpling i Særdeleshed og en kortfattet Oversigt over, hvad der gik forud og gav Anledning til Overfaldet.

Dr. J. R. Hübertz, der har gjort sig fortjent af Aarhus By og Stift som Samler af Aktstykker til Byens og Stiftets Historie, har ogsaa fremdraget en Skrivelse fra Borgmestre og Raad i Aarhus til Regeringen om Hjælp til at sætte Byen i Forsvarsstand. Brevet, der er uden Adresse, men rimeligvis stilet til Generalkommissariatet, er dateret den 25. Januar 1676, altsaa paa en Tid, da der paa Grund af en ny Krig med Sverige igen kunde være Fare for nye Overfald fra Søsiden. Andragendet, der motiveredes ved Henvisning til, hvad der skete i 1659, er interessant derved, at det viser den Aand, der besjælede Borgerne, og deres Offervillighed til at forsvare deres By, og

kaster tillige et Lys over en Del af de Begivenheder, der fandt Sted i denne Krig.

Brevet lyder saaledes:

Hoyædle och Welbaarne Herrer Gunstige Wenner og fromme Patrioter.

Wi haffuer for Raadszombt och Nøduendigt Erachted E. E. W. V. B. paa denne Byesz och Indvaanersz Wegne paa det demødigste at Andrage, huorledisz Byensz hauen och den Ene Side aff Byen er bygt ud til Obenszøe, wden Nogen Muur Bolwerch eller Andet Sligt, Som kunde Were til Beschyttelsze imod fiendtlig Anfald, End och saa wed Haunenn och Wden paa Boluercherne temelig dybt, at med aff Landtz Wand kand legisz digt op til och Springe paa Landet med Folch och Heste Saa leger ochsza Byen iche inde i Nogen Fiorde heller Reuer Som mesten Alle Stederne i Judtland giør och hafuer derfor iche den Fare for Andfald med schibe som denne Sted, huilchet for Wngefær 15 eller 16 Aar med Stor schade er befunden och seent schal forglemmisz, da Worisz saa Offte schadelig Naboer dj Suendsche med en deel Orloffschibe och Andet Faretøy, saatte sig her uden for Haunen til Ankersz och da under Idelig Cannoneren aff derisz Stycher, Roed i Land med Boeder och med Fyrkrantz og Begballer Stach alle schiberomme i Brand och Ruineret Som Waar udj Haunen for saa fort op i Byen och Satte Ild paa Et Huusz Effter et Andet bleff wed at Canonere med Wtallige schud paa Huszene meden Branden Stoed i fulde Flam at Ingen schulle komme til at bierge eller Sluche indtil Nogle gaatfolch Geiszlig och Werszlig under Stoed sig at fare ud til Admiralen och med Bøn og Store Brandschat fich Loff at Sluche saa Endeel aff Ejendommerne som da blev brent Endnu Staar Øde och mange er bleffne fattig der offr och Endoeg Samme tid Stoed her thuende Compagnie Polachesche Ryttere, Giorde dog føye eller Ingen Modstand, medensz Saatte sig bag det mured Huusz som nu er Magaszin Huusz mueligt for dj haffde Intet nermer wed Stranden at Reterere sig til och Siunesz at denne schade kunde Nest Gudsz Hielp Noget borde veret forekommet, dersom Steden med Et Baterj och nogle faae Stycher haffde været forszørget. Da saa thillig osz En Hansz Kongl. May. Nadigst Befalning er behendiget at Setle Borgerscabet udj Compagnie

och Strand Wacht at anrette og derhoesz fornummen Riptur med for'ne Worisz Naboer at were begynt haffr Wj med Samplig Inuanersz hielp anfanget paa begge Sider Haunen at opkaste en Skandtze eller halff Maane, aff Jord och Thorwej, och paljsatter och Continuerit dermed Saa wit winteren och Frosten iche har forhindret er dog bleffuen Saadan at Borgerne kand Staae deri och holde Wagt for et Anløb, entil Foraaret det bedre kan forferdigesz Nu giffr i Gode Herrer Højfornuffti. alt deszen Beschaffended at considerere, huad for modstand wed en Bøsze eller moscheet imod schibes atach kand formaae med mindre nogen groff Støcher derhoesz er, Reiden og haunen til Forsuar, dersom det nadigst maatte behage H. Kongl. May. at wj da ved dj gode Herrersz Omhygelig Forszorg maatte forsynes med nogle faae Jernstycher, om iche mere da 6, at de 3 kunde legesz paa huer Baterj med til behørige Laveter Kugler och Krud och en Constabel. Støcherne 6, 5, 4 Eller Ringeste 3 pund Neruerende schipr tager det wel ind, Hosz osz schal intet bliffue forszømbt enten med wagt Eller Arbeid Effter worisz Ringe Wilchor Her er ichon Stachet Offuer til Findernisz haun som dj gode Herrer Selff bedre er beuist och Fergeløbet er och daglig her imellem saa det siunis iche Radeligt at haunen i saadan tilfald aldeelisz kand were blot och oben huilchen Leilighed Wj haffuer iche kundet wanmeldt lade Befallendisz E. E. W. V. B. Wnder den Høyestisz Obacht Recommenderende osz med heelle Byen udj derisz Gunst och Bewagenhed Aarhuusz d 25 Janvarj Anno 1676 forbliffuende Stedtze

E. D W. V. B. thienistwilliger
Borgmem're och Raad.

Borgernes Andragende maa være blevet bevilget, da det viser sig, at Byen har underholdt en eller to Konstabler, saalænge Krigen varede.

I Kraft af et Forbund af 30. Jan. 1658 havde den tyske Kejser Leopold I, Brandenborg og Polen besluttet at angribe Sverige, hvilket udførtes paa den Maade, at de sendte en Hær paa ca. 30,000 Mand til Danmarks Undsætning under Anførsel af Kurfyrst Friedrich Wilhelm af Brandenborg (den store Kur-

fyrste). Under hans Overanførsel førtes de kejserlige Tropper af Generalfeltmarskalk Montecuccoli og de polske af Woiwoden Czarniecki.

Den 7. September samledes Hæren ved Witstock i Mark-Brandenborg, den 19. September naaede Hærens Fortrav under Anførsel af den kejserlige General Johann von Sporck Oldeslohe og havde her det første Sammenstød med de Svenske.

Pfalzgrev Philip af Sulzbach, der var Øverstbefalende for de Svenske paa Halvøen, saa sig snart nødsaget til at trække sig tilbage mod Nord til Frederiksodde. De allierede Troppers første Bedrift var Tilbageerobringen af Als med Understøttelse af en lille dansk Eskadre under Kommando af Viceadmiral Peder Bredal, der ved denne Lejlighed blev dødelig saaret. Derpaa drog Hæren videre mod Nord og fordrev de Svenske fra Hertugdømmerne. Mod Slutningen af Aaret naaedes den nørrejydske Grænse, og den 24. December indtoges Kolding, og Koldinghus stormedes af de Polske, hvorved et Slotstaarn, i hvis Kælder Svenskerne havde deres Krudtoplag, sprængtes i Luften.

En polsk Adelsmand, Johann Chrysostomus Passek, der selv var Deltager i Stormen, giver i sine Optegnelser fra Felttoget[1]) en dramatisk Skildring af denne Begivenhed, der giver en god Forestilling om Datidens raa Krigsførelse.

De forbundne Hære gik nu i Vinterkvarter. Kurfyrsten med sine Tropper i og omkring Ribe, de

[1]) „Denkwürdigkeiten des Johann Chrysostomus Passek", oversat fra Polsk af Dr. G. A. Stenzel. Oversat paa Dansk af Rosznecki 1896. Bogen indeholder mange interessante Optegnelser fra Passcks Ophold i Danmark, hvilke dog ikke tør antages som historisk korrekte. (Bogen findes paa Statsbiblioteket.)

Kejserlige i Omegnen af Haderslev og Polakkerne i den sydøstlige Del af Jylland.

I Begyndelsen af Aaret 1659 brød Hæren op, og inden lang Tid var Jylland befriet for de Svenske med Undtagelse af Frederiksodde, der generobredes den 13. Maj, hvorom de forskellige Kilder udtaler sig noget forskellig. Pufendorf[1]), der maa antages at være velunderrettet, fortæller, at de Svenske maatte forlade Fæstningen paa Grund af smitsomme og ligesom pestagtige Sygdomme blandt Besætningen, der var en Følge af, at Ligene af de ved Erobringen forrige Aar dræbte Danske ikke var bleven ordentlig begravede, og da Karl X havde Brug for sine Tropper andre Steder, blev Fæstningen ødelagt og Husene nedbrændte, og Størsteparten af Tropperne trukket over til Fyn, medens kun en mindre Styrke blev ladet tilbage i en Skanse ved Stranden (Bjersodde). Denne Skanse stormedes senere af de Allierede, og da den svenske Besætning indsaa, at den ikke kunde forsvare Skansen, trak den sig tilbage ved Nattetide over til Fyn, medtagende en Del Kanoner og Proviant, efter at have fornaglet de tilbageblivende Kanoner og undermineret Fæstningen.

Da de Allierede nu havde fordrevet Svenskerne fra Jylland, traf de Forberedelser til at erobre Fyn. Det første Forsøg gjordes fra Stenderup over Fænø, det andet rettedes mod Middelfart. Begge tilbagesloges af de Svenske, og nu besluttedes et nyt Forsøg, der

---

[1]) Samuel von Pufendorf var 1658 Huslærer hos den svenske Gesandt i København, P. I. Coyet; blev 1670 Professor i Lund og kaldtes 1677 til Stockholm som Rigshistoriograph og Kongens Haandskretær. Han skrev bl. a. „De rebus a Carolo Gustavo Sueciae rege gestis". (Bogen findes paa Statsbiblioteket.)

skulde udføres paa den Maade, at Angrebet skulde foretages paa tre Steder paa een Gang, idet der dannedes tre Landgangskorps, der skulde angribe fra Stenderup, Frederiksodde og Æbeltoft. Paa sidste Sted samledes en Transportflaade fra forskellige nordjydske Byer, og herhen sendtes tillige fra Lillebælt en Flaade paa 5 à 6 Krigsskibe — efter Skibenes Navne at dømme mest hollandske —, hvis Opgave det var at konvoyere Transportflaaderne og overføre Tropper fra Æbeltoft til Lillebælt.

Ogsaa denne Plan strandede, idet en svensk Eskadre under Kommando af den engelskfødte Kaptajn Owen Cox, der var undervejs fra Landskrona til Fyn med Tropper, fik Ordre fra Karl X eller Wrangel til at gaa nord paa og opsøge og angribe den danske Flaade. Den 23. Juli overrumplede den svenske Eskadre den danske i Æbeltoft Vig med det Resultat, at de danske og hollandske Krigsskibe tillige med Transportflaaden erobredes eller opbrændtes, endvidere fangedes omtrent 1000 Mand polske og brandenburgske Soldater, og Æbeltoft By brandskattedes for to Tusinde Rigsdaler.

For denne Bedrift udnævnte Karl X Cox til Viceadmiral og ophøjede ham i den svenske Adel under Navn af Sjølejon (Søløve). Forinden Cox fortsatte sin Rejse til Fyn, var det, at han sejlede ind i Aarhus Bugt og lagde sig for Anker med sin Flaade ud for Aarhus Havn, der paa den Tid kun bestod af den nederste Del af Aaen, der løb lige ud i Havet. Fra Flaaden sendtes Baade med Mandskab i Land, hvor de i Havnen stak nogle og tyve Transportbaade i Brand og gik derefter op i Byen, hvor de satte Ild paa Husene og udplyndrede Beboerne. Samtidig bombarderedes Byen fra Flaaden paa Rheden. To polske

Kompagnier, der laa indkvarteret i Byen, gjorde intet videre Forsøg paa at forsvare denne, men trak sig tilbage hen bagved det store Hus »Trods Katholm« (den Rahrske Gaard). Nogle af Byens Gejstlige og Borgere indlod sig i Underhandlinger med Cox og formaaede ham til at holde op med Skydningen imod at betale ham 1111 Rigsdaler: de 1000 Rigsdaler skulde være for 1000 Skud, de 111 Rigsdaler skulde være »een Discretion«. En af Deltagerne fortæller herom, at de blev holdt tilbage som Gidsler paa den svenske Flaade fra Kl. 10 om Formiddagen til Kl. 1 om Natten, indtil Pengene blev skaffet tilveje.

Der findes i det Kongelige Bibliothek et Eksemplar af en gammel Vise om denne Begivenhed, trykt i Kjøbenhavn 1663 — maaske det eneste Eksemplar der findes —, og hvori paa Datidens naive og vidtløftige Maade fortælles om Overfaldet og dets Følger. I Randen er tilføjet nogle haandskrevne Oplysninger om Deltagerne i Forhandlingen med Fjenden og om, at Polakkerne hverken selv gjorde noget for at forsvare Byen eller tillod Borgerne at komme til.

Visens omstændelige Titel er her gengivet i Facsimile, og Versene, ikke mindre end 21, er aftrykte omstaaende[1]).

I Sommeren 1909, netop i Dagene for den svenske Eskadres Bedrifter ved Æbeltoft og Aarhus 350 Aar forinden, havde vi her paa Bugten og i Aarhus Havn Besøg af et Par svenske Orlogsskibe med Befalingsmandselever ombord. Maaske var det tilfældigt, at de havde valgt Tid og Sted for deres Togt saaledes, men det kunde næsten se ud til, som det skete med bestemt Hensigt.

[1]) En Del af Versene er optrykt (ikke helt nøjagtigt) i „Aarhus" 1905 (udg. af Ølsgaard og Thrue) Side 38—40.

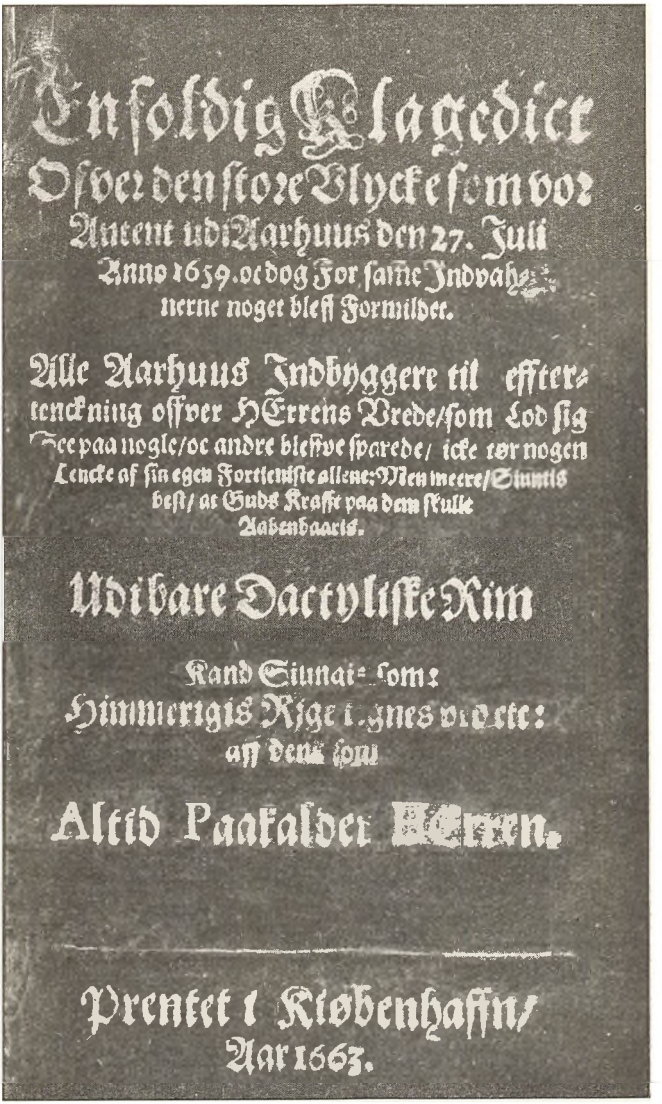

En foldig Klagedict
Ofver den store Vlycke som vor
Antent udi Aarhuus den 27. Juli
Anno 1659. oc dog For samme Indvah-
nerne noget bleff Formildet.

Alle Aarhuus Indbyggere til efftertenckning offver HErrens Vrede/som Lod sig
See paa nogle/oc andre bleffve sparede/ icke tør nogen
Lencke af sin egen Fortieniste allene: Men meere/Siuntis
best/ at Guds Krafft paa dem skulle
Aabenbaaris.

Udi bare Dactyliske Rim

Kand Siunai- som:
Himmerigis Rige [illegible]gnes [illegible]:
aff den som

Altid Paakalder HErren.

Prentet i Kiøbenhaffn/
Aar 1663.

1.

DEr mand ſkreff Tuſind ſex Hunder Aar der til Nioch hafftreſins-Tiffve den Siu oc Tivende Juli det Vaar / udi Aars mon Kullerne fliuve / Saa hielp os ô Naadige HErre.

2.

Først kom de Suendſke om Afften-Silde / med Skierbode mange / Søgt Skibn an at Brende effter ordn / J Brand oc ſomme maatte gange / ſtod os da bj vor Naadige HErre.

3.

Polakerne hafde da Borgerne tvingt / Gud bedre / at ſkulde mod ſtande / J iget da de ſamme bort geſuint / till Skibene monne de Gange / ſaa hielp os ô Naadige HErre.

4.

Men hvad ſkeede Hør / om anden Dag / tretten Skibe ſtore der komme / Uden for mindet de alle ſig Lagd / icke faa til forlidet Fromme / ſaa hielp os ô Naadige HErre.

3. De

5.

De fangede an at ſkyde ſaa Sterck/
Paa Huſſene oc Skibene alle/ Det ſig et
hvert Chriſten Hierte Verck/ En fattig
By ſaa at offver falde/ os hialp dog vor
Naadige HErre.

6.

De ſkende oc Brende de Skibe med
haſt/ Ad Huſſene lode de ſtande/ hvad
Ynck det var de Brende ſaa faſt/ Kand
ingen fulle tencke for ſande/ os hialp
dog vor Naadige HErre.

7.

De Plyndred ud baade Quinde oc
Mand/ Saa mange de kund ofver kom-
me/ Hvercken Løſt eller faſt ſparede
hand/ hvor de kom bleff Huſene tomme/
Stod os dog bj vor Naadige HErre.

8.

Omſier det alt Elendighed/ ſaa Om
det ſaa ſkuld Continueris En Stund el-
ler to ſkul det ſtaa paa/ Vaar vel den
halfue By ſkamferit/ Stod os dog bj vor
Naadige HErre.

9.

Da traadde dog frem nogle gode
Mænd/ Lige ſom med Liffvet udi Hæn-
de/ J HErrens Guds Naſn de bade
dem Med/ god Ord oc Løſt uden ende/
Os hialp dog vor Naadige HErre.

10. De

10.

De finge forloff at ſlycke den Jld / Som da GUD bedre ! haard brende / Omſkiønt Fienden ſiuntis heel Umild / Oc endda med deris ſkyden ſkende/os hialp dog vor Naadige HErre.

11.

Der de holt op at Skyde ſaa hart / Huilcket Gud viſſelig giorde / Da ſtod i Brand den Fiortende Gaard / Vel faa end da udſlycke torde / Os hialp dog vor Naadige HErre.

12.

Uff alle de Fiorten Voninger all / Noxen intet bleff da bevaret/for Jlders haarde og Hitzige Qual / Ja ey udi Kieller bleff ſparet / Saa hialp os ô Naadige HErre.

13.

Nu kand vel en huer ſom Hierte har / vide hvad ham ſelffver got giøre / Lad bliffe der for / for Klaffven ſpart / En anden Aarſag tør du ey ſpørge / Du vedſt alt ô Naadige HErre.

14.

Mangen har nu miſt Gaarde oc Gods/Som Skibe med oc andre Eene / Er end oc Encker har miſt all Troſt / Mand oc Børn dennem ſkulle Tiene / Saa hielp dem ô Naadige HErre.

15. En

15.

Enda ſiges ſaa aff Vforſtand / De kunde vel haffvet det bedre / De ſkuld blefuet i Huß Som anden Mand / Peng ickon de effter mon Leede / Du hør alt ô Naadige HErre.

16.

Rigdom veed de ey / er kun Laaen af Gud / Hielpe Gud / dem det maatte miſte / efter Guds villie inde oc ud' / Det de der igien til falde forviſſe / Saa hielp Os ô Naadige HErre.

17.

Den Karſke ved all har ey Lægen behof / Hand kand ſig ſelfver raader bode / Skader dig intet Tacke du Gud / Hielp tør du ey heller ſøge / Hielp os alle Naadige HErre.

18.

Aarlig oc ſilde en hver Chriſten from / Tacke Gud for ſin ſtore Naade / Den HErren lad ramme oc ihukom / Hand frelſe os alle aff Vaade / Du kan alt ô Naadige HErre.

19.

Nogen maa nu vel giffve mig ſuar / Du ſørger ſom du icke turde / Hannem Erſkiend / der jeg mig Abenbar / Forlod om jeg Tald det ey burdes / Hand kand alt vor Naadige HErre.

20. At

20.

At roſe mig ſelff / det være
Langt fra / Hielp Gud at er-
kiende hans Naade / At bruge
ſit Punt tør ingen forſmaa / At
giffve er end bedre end tage /
Stat os bj ô Naadige HErre.

21.

Saa vil jeg derfor ſlutte min
Rim / Oc Gud ret inderligen
bede / Hand mig oc hver vill
giffve det Sind / Vor Synd i
Tide af at bede / Stat os bj
ô Naadige HErre.

E N D E.

Hjelmslev Herred.

Historisk-topografisk skildret

af Chr. Heilskov.

Hjelmslev Herred, der hører til Aarhus Amts smukkeste og mest afvekslende Egne, udgør en Del af det østjydske Højland og har en stærkt kuperet Overflade, hvor Bakker, Dale og dybe Kløfter bestandigt veksler. Terrænet falder naturligt i fem Højdedrag eller Bakkeøer: 1) Vrold-Afsnittet mellem Skanderborg Sø og Mossø, 2) Leegaardslyst-Afsnittet nord for dette, 3) Fruering-Afsnittet mellem Skanderborg Sø og Stilling—Solbjærg Sø, fortsat sydpaa udenfor Herredet, 4) det nordlige Afsnit nord for sidstnævnte Sø, Illerup Aa og Vessø, og 5) Boes-Afsnittet mellem Vessø og Mossø. Det højeste Punkt i hele Herredet er Ørnekol i Fruering Sogn (130 m). Arealet er 32,375 Td. L. eller 178,4 □ Km.

Poul Harder har i sin Afhandling »En østjydsk Israndslinje og dens Indflydelse paa Vandløbene« (Danmarks geol. Unders. II R. 19) paavist, at der fra Engom nordøst for Vejle strækker sig en Israndslinje med Smæltevandsaflejringer over Aale, Vestbirk og øst om Skanderborg Sø op over Aarhusdalen og over Mundelstrup og Søften videre gennem Djursland. Denne Linie passerer gennem Hjelmslev Herred. Fra Hylke strækker sig nordpaa en udpræget Morænevold op mod Skanderborg Sø. Ved Skaarup i Fruering Sogn genfindes Randmorænen op ad Skraaningen af

Bakkepartiet ved Fruering, hvor Terrænet er over ordentligt rigt paa store Sten, saaledes i det uopdyrkede Terræn sydvest for Storehøj og et andet ca. 1 Km. sydøst for Fruering. Linjen gaar nu lidt øst om Fruering By og herfra i nordvestlig Retning over

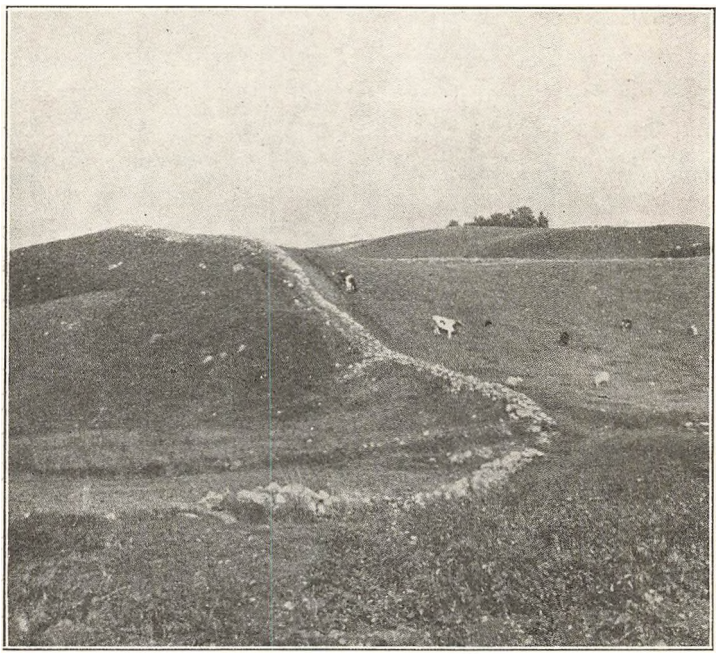

Parti af den stenede Israndszone sydøst for Fruering.

Nonnebjærg og Mallinggaard, tværs over Illerup Aadal og i nordlig Retning lidt østlig for Mesing. Videre herfra strækker Israndslinjen sig mod Nordvest til lidt nord for Venge, hvor den drejer i nordøstlig Retning, for vest om Søballe og Bjørnebjærgene (Stjær Sogn) at naa ned i Aarhusdalen.

Jorderne i Herredet er overvejende sandede, dog findes Ler mange Steder, navnlig i den midterste og

østlige Del. Hartkornet udgør 1770 Tdr. Medens Frugtbarhedstallet (ɔ: Tdr. H. pr. 100 Td. L.) for hele Aarhus Amt er 5,91, er det for Hjelmslev Herred 6,01, altsaa over Middeltallet.

Hjelmslev Herred er ældgammelt Kulturland, hvilket bl. a. fremgaar af de mange gamle Bynavne. En i den nyeste Tid fremsat Teori[1]) gaar ud paa, at Bynavne med Endelsen -inge (jydsk -ing) er de ældste i Danmark — maaske endog gaar flere hundrede Aar tilbage før Kristi Fødsel. Af disse Navne findes der her i Herredet ikke mindre end 7 sikre (Stilling, Gesing, Virring, Fruering, Hørning, Mesing og Vissing), hvortil vistnok maa lægges 3, hvis Navneformer er noget udviskede (Blegind, Jeksen og Venge). Nyere Forskere har antaget, at Steder paa -inge oprindeligt var mindre, beboede Omraader, hvor en vis Familie eller Stamme hørte hjemme og flyttede om med deres Telte uden nogen egentlig fast Bebyggelse[2]). Saadanne afsondrede Strøg eller Græsgange kan da have været beboede af Hørn'inger, Mes'inger, Virr'inger o. a. paa samme Maade som man nutildags taler om Falstringer, Færinger, Skaaninger osv. Disse -inge-Byer ses som oftest at ligge paa høje og tørre Steder (i al Fald for Hjelmslev Herreds Vedkommende), hvilket synes at tyde paa, at man oprindeligt har opsøgt og bosat sig paa de højere liggende Strøg, hvor Jordbunden var lettest at opdyrke og behandle. Omstaaende Kortskitse

[1]) Se H. V. Clausen: „Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse" i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1916.

[2]) „Det [är] högst sannolikt, att långt innan den fasta byn uppstod, samma område burit namn efter den släkt eller klan, som där idkade ett mere tillfälligt åkerbruk eller betade sin boskap". (Hellquist i „Göteborgs högskolas årsskr. 1905, S. 212.)

viser Udbredelsen og -inge-Byerne i Hjelmslev Herred og de formodede yngre Byer med Endelsen -by og -lev[1]).

Et andet Vidnesbyrd om Herredets tidlige Bebyggelse er de mange jordfaste Oltidsminder — noget over 300 — alle Gravhøje med Undtagelse af en halv Snes

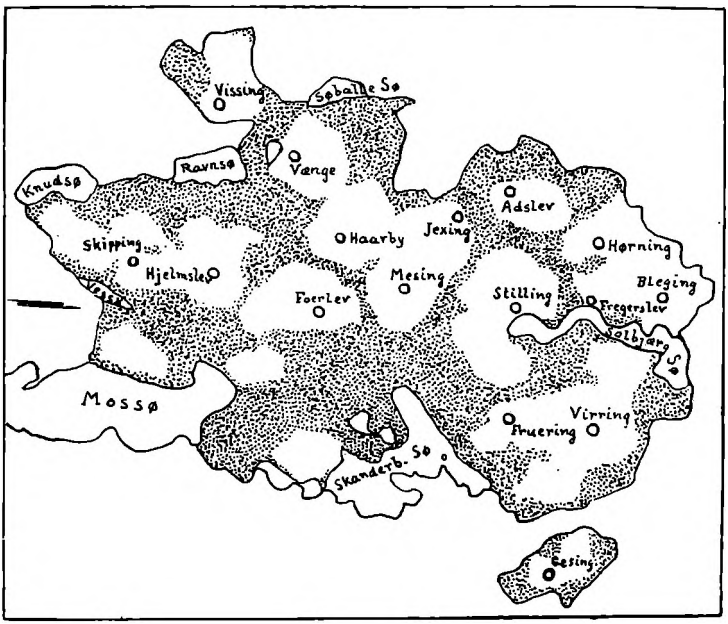

Kort over Oltidsbebyggelsen i Hjelmslev Herred[2]).

Stendysser. Heraf er dog over Halvdelen dels ødelagt, dels forsvunden. De fleste Fortidsmonumenter er fundne i Dover Sogn.

At Herredet ogsaa i Middelalderen har været stærkt befolket, derom synes de mange nu forsvundne Kir-

[1]) Byerne med Endelsen -lev (-løv) antages at stamme fra Tiden omkring Folkevandringen.

[2]) De skraverede Arealer betegner formodede Skove, Moser og andre uopdyrkede Strækninger.

ker og Kapeller at vidne. Af saadanne har man Efterretning om følgende 6: Vrold, Rindelev, Kejlstrup, Illerup, Boes og Nørre Vissing — altsaa med de nu staaende (Skanderborg Slotskirke og Filialkirken ved Ry Station ikke medregnede) ialt 16 Kirkebygninger i Herredet.

Skønt Hjelmslev Herred er gammelt Kulturland, har det dog altid været gennemvævet med Skove, paa hvilke det endnu er rigt. De nuværende Skove er dog i Almindelighed splittet i mindre Stykker. Det største sammenhængende Skovareal er det, der strækker sig syd og øst for Ravnsø i Dover og Venge Sogne. Ialt findes der 3045 Td. L. Skov eller 10 % af Herredets Areal. Skovenes Omfang er i Tidernes Løb stadigt bleven formindsket ved Vanrøgt og hensynsløs Hugning, og endnu i 1757 tales der om, at Skovene i Skanderborg og Aarhus Amter »aftager overmaade«[1]). Det har dog vist særlig været i den første Svenskekrig, 1644—45, at Skovene har faaet deres Bekomst. Hvad Træbestanden paa den Tid angaar, synes den at have været omtrent $^2/_3$ Bøg og $^1/_3$ Eg samt en ringe Mængde Ask og Esp.

Skovene har tidligere været rige paa Vildt, navnlig Kron- og Raadyr. Om den kgl. Vildtbane i Hjelmslev Herred berettes der 1645: »Belangende Wildbanen Vdj samme Herritt, da enddog dend vdj warende feide[2]) Meget aff fienden er bleffuet Offuerstrippet, och Diurene forschutt, dog allige well ehr funden och Seet Diur aff Stoere och Smaa Stycker Nesten paa alle schouffuene i forne Herritt«[3]). Arent Berntsen skriver

[1]) Hofman: Oecon. Betragtn. over Aarh. Stift, S. 97.

[2]) Fjendens Indfald i Jylland under Torstenson og Wrangel 1644.

[3]) Beckers Orion. 1851, S. 218. — I 1590 gav Kongen, der havde erfaret, at den ene af de to Dyrevogtere i Skanderborg Len

1656, at »udi Skowene [i Aabo Syssel] er gemenligen god Jagt aff allehaande Wilt, store Diur, Harer, Refve, &c. særdelis omkring Skanderborg (foruden den rette Kongl. Maysts. indhegnede store Dyrhafve) findis saa mangfoldigt stort Wilt, at den giennemreisende Mand det næsten gandske for en Dyrhafve maa acte oc ansee. Hvorfor ocsaa Kongl. Mayt. samme Egn, som en egen Wildbane eller Frihed sig forbeholdet hafver«[1]). I Skanderborg Dyrehave var der i det 16. Aarhundrede en Mængde Vildsvin, og saa sent som i 1734 havde disse formeret sig saa overflødigt i Skanderborg Distrikt, at Rentekammeret resolverede, at de maatte skydes[2]). Ja endnu ved Ryttergodsets Salg (1767) fandtes der en stor Mængde Vildsvin, men deres Antal aftog hurtigt, og de fleste bortdøde i den strænge Vinter 1788. Det sidste Vildsvin i Jylland skal være skudt ved Silkeborg 1801[3]). Ogsaa Ulve har Egnen haft rigeligt af, som det synes. I Begyndelsen af det 18. Aarhundrede afholdtes hyppige Ulvejagter, og endnu i 1811 skal en Ulv have revet en Kvie ihjel og angrebet et Føl paa Illerup Mark[4]).

Hjelmslev Herred, der i Kong Valdemars Jordebog (1231) skrives »Hialmæslefhæreth«, men allerede 1460

---

for nogen Tid siden var død og den anden aftakket, Lensmanden Befaling til at ansætte to nye, den ene (der skulde være ridende) i Ry Birk og den anden i Hjelmslev Herred, samt til at sætte deres Besoldning og Underholdning „saa lavt som muligt". (Kancelliets Brevbøger.)

[1]) Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed, S. 139.

[2]) Hübertz: Aktstykker vedr. Staden og Stiftet Aarhus. III, 190.

[3]) Orion 1851, S. 91.

[4]) Fam. Leegaards Optegnelser, Manuskr. paa Statsbibl. i Aarh.

»Hielmsløff« Herred, har Navn efter en forsvunden Landsby Hjelmslev i Dover Sogn. Herredet hørte i Middelalderen til Aabo Syssel; senere kom det under Skanderborg Len (Amt). Dette kom 1793 under Aarhus Amt, men blev 1824 atter selvstændigt, indtil det endelig 1867 paany blev lagt under Aarhus Amt. Herredets Segl, der kendes fra Hyldningsfuldmagterne 1610 og 1648, er ret fattigt, da det kun har et dobbelt H i et Skjold med Overskriften: HIELMSLEF · HERRETZ · INDZEGEL · Et lignende dobbelt H findes ogsaa i Hasle og Hads Herreders Segl.

Mindre Dele af Herredet har forhen udgjort særlige Birker. 1490 gav Kong Hans Stadfæstelse paa Dover Birk, at Illerup og Alken herefter skulde blive sammen »vdj itt frij byrck til Emcloster til euigh tid«[1]). Den samme Stadfæstelse blev fornyet 1546 af Christian III, der desuden lagde Venge og Haarby til Dover Birk[2]). Ved et aabent Brev af 7. Oktober 1560 til Bønderne i Ry, Dover, Tørring (ɔ: Taaning?), Ore (ɔ: Vor) og Vissing Birker skulde disse smaa Birker herefter slaas sammen og udgjøre ét Birk med ét Ting[3]). Tingstedet kom til at ligge udenfor Øm Kloster. Denne Ordning ændredes 1573 til, at Dover, Ry og Vissing Sogne samt Salten skulde søge ét Birketing, der lagdes ved Ry og fik Navnet Ry Birketing[4]). Endelig bestemtes det ved aabent Brev af 16. Januar 1573, at Kronens Gods i Ring (ɔ: Fruering), Vitved, Venge, Skanderup og Ille-

[1]) Ældste d. Archivreg. I, 231 (i det følgende citeret som Æ. d. A.).
[2]) Anf. St.
[3]) Kancelliets Brevbøger (i det følgende citeret som K. B.).
[4]) Æ. d. A. I, 258.

lerup Sogne samt Svejstrup og Bjestrup skulde være et frit Birk og kaldes Skanderup Birk[1]). Dette Birk ophævedes atter 20. December 1687. Endelig nævnes i Aarene 1544—47 et »Wrolle birck«, som Hans Stygge havde i Forlening[2]).

Som Følge af Skanderborg Slots Beliggenhed i Herredet ejede Kronen tidligt meget Jordegods i dette og i de tilstødende Egne. Øm og Ring Klostre besad ligeledes adskilligt Gods her; og da dette efter Reformationen gik over til Kronen, var vel næppe nogen Befolkning paa den jydske Halvø nærmere til Betegnelsen »Kronjyder« end Skanderborgegnens Bønder. Disses Livsvilkaar var i det hele præget af Slottet og de kongelige Herskabers umiddelbare Nærhed. Det gav en Del Begunstigelser, men ogsaa visse Besværligheder, som da Kronens Bønder i Hjelmslev Herred i Slutningen af det 16. Aarhundrede klagede over, at de besværedes meget af Avlen til Skanderborg Slots Ladegaard og paa anden Maade, fordi de boede nærmest ved Haanden. Klager til Kongen hjalp i Reglen, som ogsaa i dette Tilfælde, da Lensmanden, Claus Glambech, 24. Januar 1583 fik Ordre til at skifte Ladegaardsmarken paa en rimelig Maade mellem de under Slottet liggende Herreder, for at nogle ikke skulde besværes mere end andre og Arbejdet blive bedre gjort[3]),

Omkring Midten af det 17. Aarhundrede var Befolkningen meget forarmet paa Grund af Svenskernes Indfald i Jylland under Torstenson og Wrangel 1644—45. I en Beretning om Tilstanden paa den Tid

---

[1]) K. B.
[2]) Danske Mag. 4. R. IV, 218.
[3]) K. B.

siges det, at da Herredet ligger paa Alfarvejen fra Skanderborg til Aarhus, Randers og Ry, »huor fienden Gemeenlig haffuer taget sin March, Och vnder tiden der paa Adtschellige Steder, vdj femb Dage, och Netter tillige, Med Heelle Troupper, Liggett Offuer och der vdtærrit Alt Huisz Forrefanttisz, Aff Prouiant, Korn och foder, Forvden Iidelig Plyndren, och Paalagde Contribution som aff samme Herritt tilforn vdgiffuen waar, Och ellersz paa Adtschellige tider aff Fienderne saa Ilde Medfahren, att Mange dervdoffuer derrisz Brød, Haffuer Motte Betledt, Skall der forefindisz Gandsche faae vdj samme Herrit, som kand formaae, eller Taalle, at vdgiffue nogett, forhaabesz dog att komme paa foede igien, saa frembt de for dette Aarsz Landgilde, Saa och for huisz de Resterede med der Fienden komb i Landett bliffuer forschaanitt«. Om Skanderup og Ry Birker berettes noget lignende. I Skanderup Birk var 3 Gaarde bleven øde og en Mands Lade med Korn og alt afbrændt[1]).

1685 indtraf der stor Misvækst i hele Skanderborg-Egnen, i hvilken Anledning der lyder hyppige Klager fra Bønderne med Bønner om Nedsættelse af Landgilden o. desl. I 1746 hjemsøgtes Herredet som forøvrigt hele Landet af den store Kvægpest.

Som bekendt oprettede Frederik IV i Aaret 1717 sine 12 Rytterdistrikter, der hvert især skulde tjene til Underhold for et Rytterregiment. Det skanderborgske Rytterdistrikt kom til at bestaa af det tidligere kongelige Jordegods samt af tilkøbte nærliggende Gaarde og Ejendomme. I de større Gaarde i Distriktet var Rytterne indkvarterede, og Markerne

[1]) Orion. 1851, S. 223–25.

var udlagte til Græsning for Hestene, der om Vinteren var opstaldede i Skanderborg[1]).

Efter 1721 lod Frederik VI sine bekendte grundmurede Skoler opføre, 20 i hvert Rytterdistrikt. Af det skanderborgske Distrikts »Rytterskoler« laa de 5 (Skanderup, Stilling, Virring, Hørning og Venge) i Hjelmslev Herred.

I 1767 stilledes det skanderborgske Ryttergods til Auktion i Dagene 23.—28. April. Ved denne Lejlighed købte de fleste Bønder deres Gaarde til Selvejendom. I Aaret 1843 var alt Bøndergods i Hjelmslev Herred Selveje med Undtagelse af 23 Gaarde i Fruering Sogn og en Del Huse i dette og i Venge Sogn[2]).

Paa Grund af sin centrale Beliggenhed i Østjylland ligger Hjelmslev Herred saa at sige paa »alfar Vej«. Fra ældgammel Tid af har den store østjydske Hovedlandevej gaaet gennem Herredet. De jydske Veje var i ældre Tider meget »onde«; og endnu 1843 hedder det, at naar undtages den fortrinlige af Vej- og Ingeniørkorpset anlagte, men dengang endnu ikke færdige Chaussé fra Horsens over Skanderborg til Aarhus, var Vejene i Amtet daarlige; men i Hjelmslev—Gern Herreders Jurisdiktion kulminerede Vejenes Slethed og gik paa sine Steder til »en Yderlighed, som mildest talt maa kaldes utilladelig, saafremt ellers en Vejs Hovedbestemmelse er, at den skal befares[3]).

Gennem Herredet gaar den østjydske Jærnbane-

[1]) Om det skanderborgske Rytterdistrikt se iøvrigt S. Nygårds udførlige Afhandling i Aarh. Stifts Aarb. 19 9.

[2]) Schythe: Skanderb. Amt, S 30.

[3]) Anf. St., S. 491.

linje, hvoraf Strækningen fra Fredericia til Aarhus aabnedes 4. Oktbr. 1868. Tværbanen fra Skanderborg til Silkeborg (og senere videre til Skern) blev indviet 2. Maj 1871.

Paa Grund af Terrænforholdene ansaa man tidligere Hjelmslev Herred for at være af særlig strategisk Betydning. Oberstløjtnant Læssøe skal da ogsaa i den første slesvigske Krig have ønsket, for det Tilfælde, at Krigen skulde blive ført op i Jylland, at den egentlige Skueplads da maatte blive forlagt til Egnen omkring Skanderborg. Under General Ryes Tilbagetog op i Jylland 1849 indtog han ogsaa med sit Korps denne Stilling i Maj (fra 13. til 22.). Det kom ogsaa her til nogle smaa Skærmydsler med Fjenden, men ellers vides ingen større krigerske Begivenheder at være forefaldne i Herredet — naar undtages de Kampe, der i Middelalderen har staaet om Skanderborg Slot.

Hjelmslev Herred omfatter foruden Købstaden Skanderborg, der her ikke skal behandles, følgende 10 Sogne: Skanderup, Stilling, Fruering, Vitved, Blegind, Hørning, Adslev, Mesing, Dover og Venge. I Fortiden har Herredet dog ikke haft ganske de samme Grænser som nu; saaledes har Nørre-Vissing og Søballe hørt til Framlev Herred; derimod hørte Ry Sogn endnu i det 18. Aarhundrede under Hjelmslev Herred. 1460 udstedtes der et Sandemændsbrev om Markskæl mellem Hjelmslev Herred og Tyrsting Herred og mellem Øm Kloster og Vissing Kloster »udaf Solebecks Aa og Midtstrømmen thil Woszgaard«[1])

[1]) Æ d. A. I, S. 182.

Ved disse Vandløb kan vel næppe forstaas andet end Gudenaa mellem Gudensø og Mossø. Vosgaard er Stedet, hvor Mossøs Vand løber ind i Gudenaa (Omtales senere).

Herredets Folketal (Skanderborg Købstad ikke medregnet) har siden den første Folketælling i 1787 været følgende:

Aar:	1769	1787	1801	1834	1840	1860	1890	1901	1911
	3713	3787	4312	5494	5808	7146	8270	8217	9186

Herredsfogder i Hjelmslev Herred.

(En Parentes om det første og sidste Aarstal i denne og følgende Fortegnelser over Embeds- og Bestillingsmænd betegner, at vedkommende har været i Embedet i det mindste i dette Tidsrum, men muligt baade før og efter det angivne Aarstal.)

(1570–71). Søren Pedersen i Mesing. Han nævnes 2. Oktbr. 1570 og var en af de Herredsfogder, der den 2 Oktbr. 1571 fik Ordre til at vurdere Jorderne i Emborg, som Kongen da vilde fæste bort til Bønder[1]).

1661. Jørgen Jensen i Stilling nævnes som Herredsfoged i Frederik III' Matrikel.

(1662)–81. Oluf Pedersen Freesløf, f. ca. 1617. Hans Bestalling blev konfirmeret 16. Dcbr. 1662 og 18. Aug. 1671. Ca. 1657 blev han gift med Kirsten Madsdatter, f. ca. 1632, † 2. Juli 1689. Han har vel boet i Fregersløv og taget Navn af denne By, hvor han døde 24. Maj 1681 (begravet 30. Maj). En Gravsten over ham og hans Hustru er indmuret i Hørning Kirkes Vaabenhus. Han havde 8 Børn.

1681–88. Michel Rasmussen, udnævnt 28. Juli 81; 1687 blev han tillige Birkefoged i Skanderup og Ry Birker.

1688—95. Rasmus Knudsen i Vengegaard — nu Sophiendal — (en Søn af Knud Andersen, sammesteds), udn. 2. Juni 1688. Forinden havde han været Birkefoged i Skanderup Birk (se under dette).

---

[1]) K. B.

1695 1717. Jørgen Pedersen, adjungeret Formanden 20. Febr. 1694, udn. 6. Maj 95, konf. 23. Dcbr. 99. Han var tillige Slotsfoged paa Skanderborg Slot. Herredstinget holdtes i hans Tid „en stor Mils Vej fra Byen" [ɔ: Skanderborg]. 1704 og 05 søgte 11 Borgere i Skanderborg om tillige at faa ham ansat som Byfoged i deres By, hvilket dog ikke lykkedes, idet Skanderborg først fik sin egen Byfoged i 1760. Jørgen Pedersen døde i sin Bopæl paa Skanderborg Slot 6. Febr. 1717.

1717—19. Gotfried Becker, udn. 12. Marts 17. En Gravsten over ham uden Aarstal ligger i Skanderup Kirkes Vaabenhus. Han er vist den Becker, der døde som Slotsfoged 1740. 15. Juni 1719 blev det Skanderborgske Distrikts Birk oprettet; herunder henlagdes Framlev, Sabro, Hjelmslev Gern Herreder samt Stykker af Vor og Tyrsting Herreder. 4. Dcbr. 1801 blev Hjelmslev og Gern Herreder lagt sammen og forbundet med Byfoged- og Byskriver-Embedet i Skanderborg. En Fortegnelse over By- og Herredsfogder siden den Tid findes i L. Thane: Skanderborg, S. 273.

Herredsskrivere i Hjelmslev Herred.

(Tillige Birkeskrivere i Skanderup Birk.)

(1662)—66. Christopher Pedersen Bagge, konf. 16. Dcbr. 62.

1666—87. Lauritz (Lars) Christopher Bagge (vistnok Søn af foregaaende), udn. 30. Juni 66, konf. 30. Septbr. 70.

1687—1719. Johan Haagensen Møller, udn. 20. Dcbr. 87, konf. 26. Dcbr. 99. Han var Fæster af Ry Mølle og en formuende Mand, f. ca. 1731. Enken, Anne Poulsdatter, overlevede ham i mange Aar. (Om ham og hans Familie se Aarh. Stifts Aarb. 1917, S. 115—18.)

Birkefogder i Skanderup Birk.

(1575—83). Rasmus Juel i Gesing, Herredsfoged i Hads Herred, var tillige Birkefoged i Skanderup Birk. 3. Juni 1575 blev han fritaget for Halvdelen af sin Landgilde, saalænge han var Birkefoged, og 27. Dcbr. 1580 bevilges der ham Frihed for Landgilde, Ægt og Arbejde af hans Gaard, fordi han maa forsømme sin egen Næring for at sidde paa Hads Herredsting og Skanderup Birketing[1]). Rasmus Juel havde

[1]) K. B.

en Søn, til hvem Faderen fæstede Hovedstrup Gaard (nu Rodsteenseje) for 200 gl. Daler, i hvilken Anledning Kongen 30. Jan. 83 eftergav ham det ene Hundrede Dl.[1]). Sandsynligvis har det ogsaa været en Søn af Rasmus Juel den Rasmus Rasmussen J. (f. i Gesing i Skanderup B.), der var værkbruden, hvorfor Hospitalsforstanderen i Aarhus 10. Febr. 1609 fik Missive om at indtage ham i Aarhus Hospital, naar der blev Plads ledig[2]).

1625. Knud Andersen i Vengegaard nævnes i Lensregnskaberne 1625.

1661. Christen Pedersen i Sim[3]).

(1662)–87. Rasmus Knudsen i Vengegaard (S. af den næstforegaaende), konf. 16. Dcbr. 62 og 14. Sptbr. 70. I 1666 anklagede Mads Andersen i Foerlev ham for forskellige Ulovligheder i sin Embedsførsel. Han havde saaledes holdt Skanderup Birketings Ret i Skanderup (ɔ: Skanderborg) By i Tingskriverens Hus i Stedet for ved det forordnede Sted (hvor nævnes ikke). Rasmus Knudsen erkendte dette Forhold, men hævdede, at det var sket „ud af Fornødenhed, naar man ikke her ude ved Tingstedet for Guds Vejrlig kunde skrive i Tingbogen, formedelst vi ingen Tinghuus have[4]). 1683 blev han Herredsfoged i Hjelmslev Herred.

1687–88. Michel Rasmussen, Birkefoged i Skanderup og Ry Birker (se under Herredsfogder).

2 Juni 1688 blev Skanderup Birk lagt under Hjelmslev Herred.

Birkefogder i Ry Birk.

15..–1578. Søren Jensen, „Foged i Ry", nævnes i K. B 5. Aug. 78 og har da rimeligvis været Birkefoged.

1578–87. Rasmus Jensen i Sim, blev formodentlig beskikket 8. Septbr. 78, da han fik Forleningsbrev paa Kronens Part af Korntienden af Dover Sogn for en aarlig Afgift af 16 Ørtug Rug og 4 Ørtug Byg; dog forbeholdt Kongen sig Tienden, naar han selv var paa Skanderborg Slot, men

---

[1]) Anf. St.
[2]) Anf. St.
[3]) Fr. IIIs Matr., Rigsark.
[4]) K. Hansen: Skanderborg, S. 70.

Rasmus Jensen skulde saa heller ingen Afgift svare. Det befaledes Bønderne at tiende retfærdigt og levere Tienden i Kærven, da R. J. ellers skulde have Fuldmagt til i Lensmandens eller hans Fuldmægtigs Nærværelse at lade Bøndernes Korn kaste og siden straffe dem, hvis de havde forset sig[1]). 1587 siges der imidlertid, at R. J. „nu er beskikket til Birkefoged i Ry Birk". Da han i den Anledning maa forsømme sin egen Næring meget, blev han fritaget for Landgilde, Ægt, Arbejde og anden Tynge af sin Gaard, saalænge han var i Bestillingen, dog skulde han holde Gaarden ved god Bygning[2]).

(1608—25). Anders Rasmussen i Sim (formodentlig Søn af foregaaende) omtales i K. B. 2. Dcbr. 08, da han blev beskikket til Birkefoged i „Ris" Birk (aabenbart Fejlskrift for Ry Birk) og til at tage vare paa Kronens Skove. Da han paa Grund af denne Bestilling var nødt til at forsømme sin egen Næring meget, blev han fritaget for Landgilde, Ægt og Arbejde af sin Gaard. 19. Septbr. s. A. havde han faaet Stadfæstelsesbrev paa Livstid paa Kronens Part af Korntienden af Dover Sogn[3]). Han nævnes ogsaa i Lensregnskaberne 1625.

1663—87. Niels Christensen, udn. 8. Jan. 68, konf. 7. November 70.

20. Dcbr. 1687 blev Ry Birk lagt under Hjelmslev Herred.

Birkeskrivere i Ry Birk.

16..-83. Niels Sørensen.

1683-87. Johan Haagensen Møller. udn. 24. Novbr. 83. (Se under Herredskrivere.)

---

[1]) K. B.
[2]) Anf. St.
[3]) Anf. St.

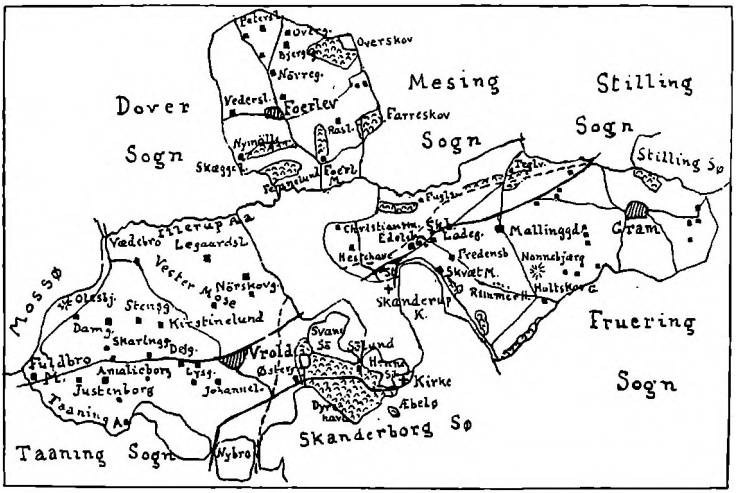

Kort over Skanderup Sogn.

Skanderup Sogn

er Anneks til Skanderborg Købstad, hvis Jorder deler det i 3 fra hverandre adskilte Dele, en østlig en nordlig og en vestlig. Jorderne er for Størstedelen højtbeliggende, bakkede og frugtbare, dog mod Vest flere Steder sandede. Det højeste Punkt er 121 M. og ligger i den østlige Del.

Sognet, der har sit Navn efter den forsvundne Landsby Skanderup, faar sit eget Præg ved de større og mindre Søer, som omgiver og indesluttes af det. I Sognet findes en Del Skove, som skal omtales under de enkelte Afsnit. Den østjydske Hovedlandevej fra Kolding til Aalborg gaar gennem Sognets vestlige og østlige Del; det samme gælder den østlige Længdebane, der har Station i Sognet (Skanderborg Station).

I 1690 fandtes i Sognet ialt 43 Gaarde, 1 Hus og 2 Vandmøller. Under Skanderborg Rytterdistrikt laa

1721 30 Gaarde og 2 Møller. 1808 var der ialt 50 Gaarde, hvoraf 9 udflyttede, samt 32 Huse; 1828 var Tallet steget med 1 Gaard; 1857 var der 62 Gaarde og 58 Huse og 1901 tilsammen 281 Gaarde og Huse. Indbyggernes Antal har været følgende:

Aar	1787	1801	1834	1840	1860	1880	1890	1901	1911
	703	693	998	1032	1246	1427	1583	1455	1549

I. Den vestlige Del

er højest mod Nord, hvor det ved Leegaardslyst naar til ca. 85 M. Benævnte Højdepunkter er Ørnebjærg (en Høj i Skanderborg Dyrehave), Klovenhøj, Julgrubbe Bakke, Brokhøj, Olesbjærg[1]), Kolsbjærg og Møllebakke. Arealets Sydgrænse dannes af Taaning Aa, der forbinder Skanderborg Sø (1685 Td. L.) med Mossø, Jyllands største Indsø (3036 Td. L.). Ikke langt fra Aaens Udløb i denne Sø gaar den gamle Landevej fra Aarhus (forbi Skanderborg) til Horsens over Fuldbro ind i Vor Herred. Den nuværende Landevej (anlagt i 1840'erne) gaar ved Nybro over en Vig af Skanderborg Sø. Begge disse Broer er bekendte som strategiske Punkter under de slesvigske Krige. Nordgrænsen dannes af Illerup Aa, ved hvis Udløb i Mossø Vædebro fører over til Dover Sogn. (Denne Bro blev opbrudt af de danske Tropper i 1849.) Den smukke Henning (Henne) eller Lillesø[2]) skiller Dyrehaven og Slotsholmen fra Skanderborg Byjorder, medens den af Ellebuske og Rør stærkt begroede Svanesø[3]) (Trind

[1]) En Kæmpehøj paa Toppen af Olesbjærg, kaldet Annesbjærghøj, blev forsøgt udgravet af en prøjsisk Officer i 1864.

[2]) I gamle Dokumenter har jeg set den skrevet „Heignet" Sø.

[3]) Undertiden finder man ogsaa Svanesø benævnt Sortesø.

Sø eller Kabellaagesø) ligger helt indenfor Sognets Omraade med træbevoksede Bredder. (Her fangedes tidligere en Del Oddere.) En ca. 160 Al. lang Kanal forbinder Sortesø med Svanesø. En Engstrækning, der gaar fra Henning Sø til Nordenden af Sortesø (der vist her skal betyde Svanesø), kaldtes Rolløv[1]). I 1678 skødede Kronen til Landsdommer Peder Lerche en Afgift af »Rolou« Mose, 5 Afgifter, 1 Rusestade og 2 Tiendesteder i Rolou og i Lille Søbæk et lille Tiendested[2]). Lille Søbæk kendes nu ikke mere.

Fiskeriet i ovennævnte Søer tilhørte forhen Kongen, der havde en Fiskemester paa Stedet. Ca. 1665 havde Slotsfogden Hieronymeus Pfahl, der tillige var Fiskemester, tilladt to Bønder af Vrold »at sætte en Ruse for den Bæk, som løber ud af den ny Dam [Sortesø?] i Skanderborg Sø og kaldes Gundebæk og at drage for samme Bæk med Dragjærn efter smaa Fisk« mod at de aarligt skulde give $^1/_2$ Rdl. til Kongens Kasse. Men dette Fiskeri blev der sat en Stopper for ved en Ordre fra København om, at ingen maatte være Fiskemesteren behjælpelig med at fiske paa nogen Maade, og at han selv heller ikke maatte fiske uden nærmere Ordre[3]).

Omtrent gennem Midten af Arealet strækker sig fra Skanderborg Sø til Mossø en Lavning, Vestermose, der skiller det større sydlige Højdedrag fra det mindre nordlige omkring Leegaardslyst.

Foruden den store Skanderborg Dyrehave og det lille Skovstykke Stenholt (mod Nord) findes der hist og her Smaakrat, Minder om tidligere Skove.

[1]) Karl Hansen: Skb., S. 76. Et nyt Hus paa Skanderborgs Vestergade har til Minde om Stedet faaet Navnet Rødløv.

[2]) Kronens Skøder II.

[3]) Karl Hansen: Skb.

Om disse vidner ogsaa Navne som Grøndallund, Nørskov[1]) og Nørholt foruden flere Marknavne. I Valdemars Jordebog nævnes »Wraghældæ & holte«, hvilket utvivlsomt maa tydes som Vrold med Skov (Holt). 1581 og 1595 omtales da ogsaa Vrold Skov; og den kan ikke have været helt lille, eftersom Aarhus Domkapitels Bønder i Aarhus og Skanderborg Len samt Kronens Bønder i Hads Herred i sidstnævnte Aar fik Missive om hver at køre 20 Læs Ved fra fra denne Skov til Skanderborg Slot[2]). Under Fjendens Indfald i Jylland 1644 blev der rodhugget og ombrændt 87 Ege og 271 Bøge[3]). Endnu 1731 eksisterede Vrold Skov af Navn, men i Realiteten var det ikke stort bevendt med den. Den var ganske vist $1^1/_2$ Fjerdingvej lang og bred, men den var »saa godt som rent øde, der findes kun nogle faa gamle, afstovede [kappede] Bøgestumper og et lidet Holt ved Mossø, hvor der er nogen Opelskning af Risbøge«[4]). I vor Tid opvokser der nu paa Vrold Skovs tidligere Areal flere mindre Gran- og Fyrreplantager.

Skanderborg Dyrehave (nu 180 Td. L.) var i Slottets Velmagtsdage en indhegnet Dyrehave, der ikke var tilgængelig for andre end de kongelige og Slottets Jæger. Fra Slotsholmen førte en Bro over til Skoven, og over denne gik en de kongelige forbeholdt Vej ud til den store Landevej ved Vrold. Skoven

---

[1]) 1701 bedstod Vrold Nørreskov af Bøg og en Del nye smaa Risbøge, som var opelsket paa et Sted kaldet Bøsmosholt. (Tingbogen.)

[2]) K. B.

[3]) Orion. 1851, S. 216.

[4]) Saml. til jydsk Hist. og Top. 3. R. VI, 181. Skoven havde formodentlig allerede faaet sin Bekomst under Svenskernes Indfald i 1644—45.

var omgivet af et Plankeværk, hvori fandtes Porte med Laase for. I fordums Tid har der været aabne (og formodentligt for Dyrenes Skyld særligt indhegnede) Pletter i Skoven, hvilket ses deraf, at Kongen i 1615 tillader Lensmanden Lauritz Ebbesen at saa saa megen Boghvede og Havre i Dyrehaven, som han kan eragte gavnligt[1]). Af Videnskabernes Selskabs Kort fra 1789 fremgaar det, at kun den østlige Halvdel af Dyrehaven var tilbage som Skov dengang.

Ved Rytterdistriktets Oprettelse kom Dyrehaven ind under dette og købtes derpaa ved Ryttergodsets Auktion i 1767 for 5050 Rdl. af Prokurator Ulrich Christian Tolstrup i Skanderborg Ladegaarde, senere Byfoged i Skanderborg. Derefter ejedes Skoven af hans Søn, Exam. jur. Frederik Ludvig Tolstrup. Han maa imidlertid have haft finansielle Vanskeligheder, thi i 1824 bekendtgøres der i »Aarhuus Stifts-Tidende« Nr. 23, at »den saakaldte Skanderborg Dyrehauge, med Bukholm, Fischerholm[2]) og Ebbeløe, staaende for Hartkorn, Hovedgaardstaxt, Ager og Eng: 1 Td. 1 Skp. og Skovskyld 1 Skp. 3 Fdkr., tilhørende Frederik Tolstrup i Skanderborg, bliver ifølge Forligs- og Udlægshaverens Reqvisiton opraabt til Bortsalg ved 3de offentlige Auktioner . . .«.

Herefter kom der følgende Indlæg fra Tolstrup i Nr. 29:

„Ved i dette Øieblik at læse i denne Stifstidende Nr. 23, en Publication af 6te dennes om Auction over min Eiendom Dyrehaven, kunde jeg og Enhver, der veed at Udlægget, hvorpaa Auctionen skulle grunde sig, først er effektueret den 30te f. M., ikke andet end studse; og det saameget mere som jeg havde erklæret Appel af de hele Retsforhandlinger, og til den Ende under

[1]) K. B.

[2]) Disse to Lokaliteter kendes nu ikke mere.

Forretningen begiert Beskrivelse deraf, som jeg ikke paa min Begiering endnu har erholdt. Men, med min sædvanlige Kulde oversaae jeg denne Bekientgiørelse og erindrede, efter Anekdoten, Studentens Ord til Biskoppen, da han opvartede denne med en Steen igiennem Vinduet, hvorpaa stod:

Jeg er udsendt
Fra en Student,
At lade Bispen vide
Om han vil Bod
For hidsig Blod
Saa kan han i mig bide.

Og tænkte — hvad sandt mon være, at for en forfulgt og formeentlig fornærmet Mand, maa dog i det Mindste Døren for Retfærdighedens Tempel være aaben — og derfor indstiller jeg til det ærede Publikum: om det vil giøre noget forgieves Skridt til den averterede Auction, da Overretsstævning skal til Paaanke af det Hele vorde af mig udtaget saasnart jeg har erholdt Beskrivning af det Passerede.

Skanderborg, den 18de Febr. 1824.

F. Tolstrup."

Fredr. Ludv. Tolstrup døde i Skanderborg 28. April 1826, 64 Aar gl. Senere tilhørte Dyrehaven Johan Ludvig Jensen til Lundberg, der gjorde meget for at ophjælpe den temmelig forsømte Skov. Han byggede ogsaa her Landejendommen Sølund, hvor Skovens følgende Ejere har boet. 1885 købtes Dyrehaven af Skanderborg Kommune, der 2 Aar efter opførte en Pavillon med Restauration i Skoven, hvorfra der er Udsigt over Storesø.

I 1645 fandtes der et kongeligt »Lysthus« (Jagthus) i Dyrehaven, tækket med Tagsten og prydet med blytækkede Spir[1]). I en langt senere Tid fik Skoven andre Mindesmærker. I 1839 blev der rejst en Mindestøtte her til Erindring om Prins Ferdinands og Prinsesse Carolines Besøg i Skanderborg den 31. Maj

[1]) Orion. 1851, S. 208.

samme Aar. Og endelig findes her et Mindesmærke (rejst 1901) over Proprietær Paul Langballe til Mallinggaard.

Som før nævnt har Dyrehaven før haft en meget rig Dyrebestand. Frederik II lod saaledes Vildsvin indføre fra Udlandet. Den 15. November 1580 skrev han til sin Svigerfader, Hertug Ulrik af Meklenborg, om han vilde sende ham nogle Vildsvin, og den 25. December samme Aar takkede Kongen for de tilsendte Dyr. Ogsaa det følgende Aar blev der sendt Vildsvin fra Meklenborg til Dyrehaven[1]). Ogsaa Hjorte var der mange af. I 1596 fik Lensmanden Missive om at skyde 4 Hinde, som ingen Hjorte havde hos sig, og sende dem til Fru Dorette Lange, Jørgen Rosenkrantz' Enke, til hendes Husbonds Begravelse[2]).

I 1645 hedder det om Dyrehaven: »Belangende Diurrene der inde, saa enddog at der er en gansche deel, der vdaff, aff fienderne bleffuen schudt, och borttagett, saa er dog seett paa Atschellige steder vdj Haffuen, nogle flocke Diur, aff store och smaa stycker — 80 Vngefehr[3]).

Træbestanden i Skanderborg Dyrehave, der i det 17. Aarhundrede for en stor Del synes at have været Eg, er nu hovedsagelig Bøg. Ved Begyndelsen af forrige Aarhundrede ansaas Skoven for en stor Seværdighed paa Grund af sin frodige Trævækst. Tæt ved Pavillonen findes endnu en særlig gammel Eg, kaldet »Christian IV' Eg«. For Botanikere har Skoven Interesse som Voksested for den smukke og sjældne Primula farinosa (Melet Kodriver).

---

[1]) Erslev: Om de glubende Dyrs Undergang i Nørrejylland, S. 27—28.

[2]) K. B.

[3]) Orion 1851, S. 216.

Til Dyrehaven hører endvidere den dejlige lille skovgroede, af Turister saa velkendte Æbelø (3 Td. L.), som ligger i »Christian den Fjerdes Sø, dybt under Bøgeskygger«, som St. St. Blicher siger i »Trækfuglene«. Dens Navn kommer naturligvis ikke af Æbler, men ligesom dens Navnefælles ved den fynske Kyst og Byen Ebeltoft af et gammelt Ord, der betyder hvælvet eller rundagtig — hvad der jo ogsaa passer godt paa Øens Form. Æbelø har tidligere været et yndet Forlystelsessted for Skanderborgerne. Om dens mange snurrige »Monumenter« i Begyndelsen af forrige Aarhundrede kan læses i Hist. Aarb. for Aarh. Stift 1908, S. 57—58, og Thane: Skanderborg, S. 84—85.

Paa Æbelø har der tidligere været en Hejrekoloni, ligesom der ogsaa har boet Aalekrager, Fugle, der nu er bleven meget sjældne her i Landet.

I Skanderup Sogns vestlige Del ligger kun den ene By

Vrold,

ved den gl. Skanderborg—Horsens Landevej, med Skole, Fattighus og Brugsforening. Byen omtales i Kong Valdemars Jordebog (1231), hvor den kaldes »Wraghældæ«, et Navn, der tyder paa høj Ælde. Langebek mener i en Note til Jordebogen i »Scriptores rerum Danicarum«, at Navnet maaske kommer af Vrag (Skibsvrag) og Hældning eller Skraaning. Det sidste kan nok passe til Byens Beliggenhed; men den første Del af Sammensætningen er rigtignok lidt dristigt fortolket. (Hvor skulde de Vrag være kommet fra?)

Vrold har i den katolske Tid udgiort et eget Sogn,

der endnu nævnes 1524 i en Fortegnelse over Landehjælpen. At Sognet ikke har været helt ringe, kan man skønne af det, der var paalignet det at yde i Landehjælp i Forhold til Nabosognene. Men det gik tilbage med Sognet, maaske særligt i Grevens Fejde; og saavidt man ved har der ikke efter Reformationen været holdt Gudstjeneste i Vrold Kirke. Efterhaanden forfaldt den da; og i Aaret 1585 ansøgte Niels Skram til Urup Frederik II om at maatte nedbryde Ruinen og bruge dens Materiale. Niels Skram fik ogsaa Tilladelsen i følgende Brev til Claus Glambech, Lensmand paa Skanderborg:

„Frederich etc. Wor Gunst thilforn. Wiid att osz elsk.e Niels Skram, wor Mand, Thiener och Embetzwand paa wortt Slott Drottningborg, haffuer vnderdanigst weritt begierendis at motte bekomme thett Thorn och gamble Mur, som staar vdj Wrolle ther for worth Slot Skanderborg, aff thend Kiercke offuerbleffuen, som samestedtz werett haffuer, thil Hielp thill sin Kierckes Forbedring wed hans Gaard Vrup [ɔ; Østbirk Kirke]. Thett wij hannom naadigst vndt och beuillgett haffue. Dog met thend Beskeed, han paa egne Omkostning skall thend lade affbryde och afføre. Thij bede wij thig och wille, attu hannom samme Muer og Steen lader følge. Thermet befalendis etc.

Schreffuit paa wor Gaard Schouffgaard thend xij Dag Octobris Aar MDLXXXV"[1]).

Kirken har ligget paa Banken Øst for Skolen. Her er jævnligt opgravet Munke- og Kampesten samt enkelte Fraadsten. Ogsaa en grønglaseret Flise er funden.

Paa Grund af den nære Beliggenhed ved Slottet synes Vrold By tidligere at have været beboet af gamle Funktionærer derfra, idet afskedigede Tjenere og andre fik overladt Huse som en Slags Alderdomshjem. De mange Smaahuse, der ligger nedenfor

[1]) Danske Mag. 3. R. V, 171.

Kirkebakken — gamle og vejrbidte af Udseende — minder endnu derom.

Om en Smugkro, der i Slutningen af det 17. Aarhundrede fandtes i Vrold, fortæller Karl Hansen i sin Bog om Skanderborg. Den holdtes af Konsumptionsforvalteren i Skanderborg, Oluf Jespersen, der ikke havde kgl. Bevilling paa Krohold.

I 1647 omtales Præstekaldets Anneksgaard i Vrold. 1709 brændte Gaarden, medens den var beboet af Jens Hansen. Det oplyses af Tingbogen, at den ogsaa var brændt for ca. 35 Aar siden, da samme J. H. beboede den. — Sognepræsten i Skanderborg betalte aarlig 4 Rd. Hoveripenge af Anneksgaarden til den kgl. Kasse. Gaarden blev senere bortsolgt og var 1761 delt mellem 2 Fæstere, 1857 mellem 3 Ejere.

Vrold Skole har Provst Chr. Høegh i Skanderborg oprettet 1761 for egne Midler. 1860 blev den gamle Bygning nedrevet og den nuværende opført paa samme Sted.

Et Andelsmejeri (»Brokhøj«) paa Vrold Mark blev oprettet ca. 1887 og er nedlagt for faa Aar siden. En Vindmølle, ligeledes paa Marken, blev nedbrudt 1918.

En stor Del af Byen brændte 1822.

1699 afhørtes et Tingsvidne om den Stenbro, som løb gennem Vrold By og var »en Adel Lande Vey oc u-forsuarlig schal vere opbrut«.

Vrold synes at være bleven udskiftet sidst i 1870'erne. Ved den Lejlighed blev de fleste Gaarde (der fornemt laa i en Klynge i den søndre Ende af Byen) udflyttede paa Marken. 1761 bestod Byen af 12 Gaarde[1]). Ved Auktionen over Ryttergodset 1767 købtes Vrold By

[1]) Jordebog over Skd. Rytterdistrikt.

(7 Helgaarde og 8 Halvgaarde) af Amtmanden over Skanderborg Amt, Kammerherre v. Woyda, for 5366 Rdlr. Nu er alle Beboerne Selvejere.

I Bjerge og Søgaards »Danske Vider og Vedtægter« II, 381—88, er der meddelt et Videbrev for Vrold By af 1662.

Af gamle Marknavne, nu forlængst glemte, nævnes her efter Markbogen af 1683[1]): Aas-Tofterne, Adskær-Blokker, Bag Blebers (Blebeks?) Elle, Bierebare-Blokker, Blebers Blokker, Bremaae, Brehuoller (Bredehuller?), Brysbjærge, Egskovs-Blokker, Ejs-Agre, Elles Toft, Emmis Bakke(?), Espelunds-Ager, Gaasenæb-Blokker, Gammel-Toft, Kaabel-Vang, Kirketoft, Kragager, Lange-Huolle Vang, Lergravsblokkerne, Lille-Huolle, Muse-Bielle, Nedenskovs-Vang, Nydams-Blokkerne, Nørre Rugvang, Sjælsager, Staabæk Vang, Staks-Spjæld, Stebel-Vang, Steffelagre, Stensagre, Tejls Agre, Toftemarken, Vaares Vang, Vaarerings Bjærg, Vejbare Agre og Vejerholms Vang.

I en Genpart af et Udskiftningsdokument fra 1790 (nu i Vrold Skole) findes endvidere efterfølgende Navne: Blæbeks Elle (1683: Bag Blebers Elle), Dyvhøle, Fruerlund, Gammel-Fald, Gundberg, Haastrup Berg, Hagenskoukjer, Hyrde-Kier, Klingkjer, Møllerkier, Nørskoven, Nyedam, Pokkedam, Præstekonens Hauge, Puus-Blokke, Rødspielender, Sandvad, Senopblokker, Skaldbaneblokker, Skjelbøgen, Steenedmaal, Teilgrav, Tronbjerg, Ulvgravmaal og Weylmae Eng.

Ved Nybro mellem Vrold Mark og Horndrup Mark forefaldt der den 11. Marts 1864 en uheldig Begivenhed. Under General Hegermann-Lindencrones Tilbagetog holdt en Afdeling Soldater Vagt her. Da der nu i Mørket ankom en Styrke Syd fra, antog man dem for Fjender og skød paa dem, hvorefter den vagthavende Officer trak sig tilbage over Broen, lod denne afbryde og ilede med sine Folk til Skanborg. Den næste Dag viste det sig imidlertid, at det

[1]) I Matrikelskontorets Arkiv i Kbh.

var en dansk Afdeling, der havde nærmet sig Nybro. Den uheldige Officer blev landsforvist og rejste til Amerika.

Enlige Bebyggelser.

Skanderborg Slotskirke ligger i Skanderup Sogn. Her skal blot henvises til Beskrivelsen af den i Bøgerne om Skanderborg.

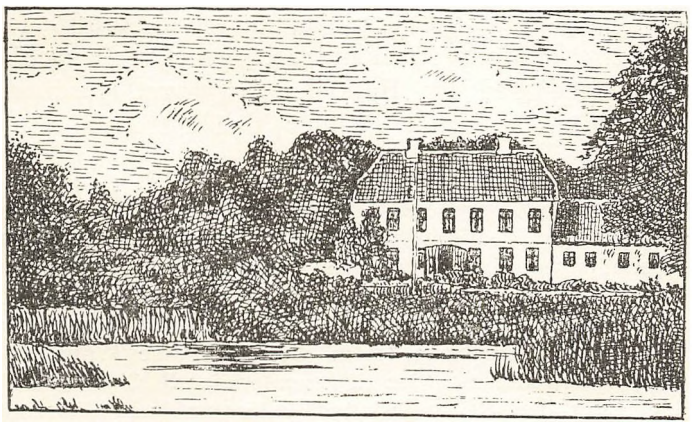

Sølund, set fra Henning Sø.

Sølund, bekendt for sin smukke Beliggenhed i Kanten af Skanderborg Dyrehave tæt ved Svane- og Henning Sø, blev opført af Skovens Ejer, Johan Henrik Jensen til Lundbjerg. Den hyggelige Hovedbygning er i Datidens klassiske Stil med »afvalmet« Tegltag. 1845—53 ejedes Sølund af exam. jur. Johannes Peter Jensen, tillige Ejer af Dyrehaven, død 5. Aug. 1853, 42 Aar gl. (gift med Ane Cathrine Rindum), 1853—59 af Christian Levring, der gik Fallit, hvorefter Boet solgte Ejendommen til fhv. Kolonibestyrer i Grønland Frederik Valdemar Arntz (f. 1810, g. m.

Margr. Louise v. Beck) for 30,000 Rdl. foruden 2,525 Rd. kgl. Penge. 1859 solgte Arntz Sølund; siden flyttede han til Fredensborg, hvor han døde 2. Septbr. 1882. Den næste Ejer af Sølund var Henrik Chr. Leonhard Møller, der købte Ejendommen for 44,500 Rdl. og døde dér 1874. Hans Enke, Anna Vilhelmine f. Bøttern, havde Gaarden til 1885, da hun solgte den til Skanderborg Kommune for 120,000 Kr. tilligemed Skanderborg Dyrehave. Vrold By var nok ogsaa Liebhaver til Skoven og efter Sigende ogsaa kommen i Besiddelse af den, da Skanderborgerne ved en eller anden Snedighed fik Handelen forpurret, fordi de ikke undte de Vrold Bønder den attraaede Herlighed.

Østergaard oprettedes i den første Halvdel af forrige Aarhundrede af Premierløjtnant V. F. Bruun, Ejer af Leegaardslyst, som senere flyttede hen paa sin nye Ejendom. Han var en ivrig Sejlsportsmand og havde en Lystkutter liggende i Skanderborg Sø lige ud for sin Gaard. 1860 ejedes Østergaard af Ole Tønder Hunderup (g. m. Cecilie Juliane Wilhelmine Hoch); senere kom Gaarden til Brænderiejer N. Christensen i Skanderborg, der 1885 mageskiftede Østergaard med tilhørende Teglværk med Hvids Bryggeri i Strømmen ved Randers. Bryggeriet var takseret til 30,000 Kr., Østergaard med Teglværk til 50,000 Kr. Senere har Østergaard i ca. 20 Aar været ejet af Skibsreder Fischer, hvis Enke 1912 solgte Gaarden til Landbrugskandidat Frantz A. Skaaning.

Johannelund ejedes i 5 Aar af Anton Pedersen, derefter i ½ Aar til 1907 af Villads Villadsen, hvorefter Gaarden købtes af den nuværende Ejer, Laurs Frederiksen.

Lysgaard tilhørte indtil 1889 Niels Nielsen, derefter Sønnen Niels Lauritz N. til 1909, hvorefter Gaarden gik over til Laurs Møller Winther, der endnu har den.

Dejgaard har været ejet af Søren Jørgensen, som siges at have været Skolemester i Vrold, siden af Svend Andersen og dennes Søn, Kammerraad Anders Svendsen. Gaarden brændte 1894. Den daværende Ejer solgte da Gaarden til Niels Svend-

sen, som 1898 afhændede den til den nuværende Ejer, Sognefoged Andreas Andreasen.

Horstedgaard ejedes til 1872 af Jens Andersen, 1872-98 af Laurs Laursen. Han var Seminarist fra Gedved, havde en kort Tid været Lærer og holdt en Slags Højskole paa Gaarden. Han døde som Branddirektør i Vejle 1917. Gaarden ejes nu af hans Søn, Thorvald Laursen.

Møgelkærgaard ejedes i forrige Aarhundrede af Christen Steffensen (i hvis Slægt Gaarden havde været, saalænge man kan huske) Efter hans Tid ejedes den af en Niels Knudsen, hvis Enke 1843 giftede sig med Jens Andersen. Dennes Svigersøn, Andreas Steffensen, havde Gaarden til 1911, hvorefter den overtoges af Sønnen, Steffen Steffensen.

Nedergaard ejes nu af Søren Peter Iversen.

Amalienborg tilhørte i første Halvdel af forrige Aarhundrede Chr. Steffensen. Hans Enke giftede sig med Chr. Thomsen, der havde Gaarden til 1853; derefter ejedes den til 1900 af Broderen, Sognefoged Anders Thomsen, og fra 1900 af Hans Hansen.

Justenborg er vistnok opkaldt efter Just Rasmussen, »Helgaardsejer og Bonde«, der ejede den 1787; hans Enke, Else Pedersdatter, havde til sin Død 1801 Gaarden. (Deres Gravsten ligger paa Skanderup Kirkegaard.) I 1834 ejedes den af Niels Hvid. 1843 brændte Gaarden, og Hvid flyttede og genopbyggede den 1843—44. Senere Ejere har været Jacob Baastrup Terndrup (1860), der 1875 solgte Gaarden for 106,000 Kr. til sin Broder, Adam Vilhelm Terndrup, tidligere Ejer af Haraldsmark, og Hofjægermester Chr. F. E. v. Holstein Rathlou til Rathlousdal; denne solgte 1882 Ejendommen til dens hidtilværende Forpagter, Axel Viggo Julius v. Holstein Rathlou, for 80,000 Kr. 1887 købtes den af Peter Sørensen for 84,000 Kr., og 1912 ejedes den af J. A. Olsen.

Fuldbro Mølle hører til de ældste Vandmøller, som vi ved noget om. Den nævnes allerede i Valde-

mar Atterdags Tid, da Kronen erhvervede den med dens Rettigheder, et Fiskeri, kaldet »Woszgaardt« (se S. 107), og et Rørsted[1]) samt $^1/_8$ Otting Jord paa »Thørring« (ɔ: Taaning) Mark ved Mageskifte for Gods i Harrested og Slotsbjærgby paa Sjælland[2]). 1485 stadfæstede Kong Erik dette Mageskifte[3]). Møllen er vel ved Reformationen bleven Krongods. 1580 fritog Kongen Mølleren i »Fielbro« Mølle, der det Aar næsten intet havde malet, »fordi han havde maattet lade Vandet løbe«, for Halvparten af hans Afgift[4]). Syv Aar efter gav Kongen Befaling til, at der i Fuldbro og Vester Møller skulde laves Sigtekværne, da alt det Mel, hvoraf der skulde bages fint Brød til Skanderborg Slot, hidtil altid maatte sendes til Aarhus Mølle[5]). I 1614 var Møllen meget brøstfældig, baade paa Møllehuset, Vandværket, Hjulet og Aalekisten, hvorfor Lensmanden fik Ordre til at lade den istandsætte, »dog med saa ringe Bekostning som muligt«[6]). 1661 var Møllen bortfæstet til Niels Frandsen, og 1665 havde Christian Fischer til Silkeborg den i Pant af Kronen[7]).

I 1684 var Møllen atter forfalden. Fæsteren, Søren Nielsen (Møller), formodentlig Søn af ovennævnte Niels Frandsen, skrev derfor til Kongen:

---

[1]) Naar der i Æ. d. A. endvidere omtales et Stednavn „Huskær", beror dette paa en Fejllæsning (S. 247). Der tales nemlig om „ett fischerj kallis Woszgaardt, och Huszkier [„hvis Kær", d. v. s. det Kær], och rørsted imellom thennom er paa baade sider".

[2]) Æ. d. A. I, 247.

[3]) Anf. St. 184 og 247.

[4]) K. B.

[5]) Anf. St.

[6]) Anf. St.

[7]) Topogr. Saml. paa Papir, Rigsark.

„Jeg fattige Mand, som boer i en Ko: Ma: [ɔ: kongelig Majestæts] Mølle, som kaldis Fuldbromølle, nødtrengis til for Eders Ko: Ma: allerunderdanigst at andrage, hvorledis ieg nu i mange Aar, til Møllens reparation ingen udviszning hafver bekommit, Uden hafver maatte sette min fattigdom til paa Træ og Tømmer, til møllens vedlige holdelse, paa andre slæder, at kiøbe. Og som jeg det iche nu længer kand formaa, og Møllens Brystfeldighed daglig tiltager og blifver større, Er at befrycte at Møllen skal blifve øde, oc ieg gaa i Armod og Elendighed"[1]).

1698 boede i Fuldbro Mølle Anders Jensen og Boeld Knudsdatter. Førstnævnte blev 1699 stævnet for at have malet for Dover Sogn, der skulde søge Ry Mølle. Han forekommer endnu 1707.

Ved Skanderborg Rytterdistrikts Oprettelse kom Fuldbro Mølle ind under dette. Af Fæstere i dette Tidsrum kan nævnes Ole Erichsen 1718, der maaske er identisk med den Oluf Møller, der døde 1732. Efter ham kom Enevold Jensen, død 1755.

I 1761 var Møllen fæstet af Peder Jørgensen, der ved Auktionen over Ryttergodset 1767 købte den til Selvejendom for 3614 Rdl. Endnu 1787 havde Peder Jørgensen den, 1840 og 60 var Ejeren Jacob Fausing, der var gift med Voldborg Basse af Fregerslev. Fausings Arvinger solgte 1898 Ejendommen til Søren Jørgensen for 57,500 Kr. Der drives nu Træskæreri samt Aalefiskeri med Eksport til Tyskland. Paa Ejendommen holdes Paafugle og Svaner.

Den 19. Maj fandt der en lille Træfning Sted mellem Fjendens Patruljer og vore mellem Nybro og Fuldbro fremsendte Rekognosceringspatruljer, hvorved 1 Mand af vore blev dræbt medens 4 blev saarede.

Mossølund, et Hus ved Bredden af Mossø (nu nedbrudt). Skaringgaard, udflyttet fra Vrold i Slutningen af det 18.

[1]) Saml. af Breve, Topographica, Rigsark.

Aarh., ejedes da af Jens Rasmussen Sveistrup, der døde 1804 (Enken 1808). Christen Jensen paa Skaringgaard, der 18. Novbr. 1808 blev gift med Birthe Christensdatter, var vel hans Søn.

Damgaard ejedes 1807 og 1809 af Søren Andersen, derefter af P. Brønnum. Anders Nielsen (i 5 Aar), Niels Petersen til 1913 og derefter Eli Schrøder.

Stensgaard blev udflyttet fra Vrold By af Rasmus Hansen og ejedes derefter af Sønnen, Hans Rasmussen (død 1866), af Peter Hansen til 1870, da Gaarden købtes af Jørgen Seiersen, gift med en Datter af Fausing i Fuldbro Mølle. Ved Gaarden er der 2 Fiskeparker med Ørreder og Karper.

Kirstinelund var den oprindelige Anneksgaard, som udflyttedes og ejedes i en længere Aarrække af Niels Christiansen; derefter købtes Gaarden 1855 af Svigersønnen, Jens Peter Andersen, der havde den til 1875, hvorefter den ejedes af dennes Svigersøn, Christian Taaning Steffensen (død 1910). Gaarden brændte 1886.

Petersminde, Frydsdal og Grøndallund, Huse.

Leegaardslyst, bekendt for sin høje Beliggenhed og pragtfulde Udsigt. Gaarden udflyttedes i 1794 fra Vrold af Kammerraad og Landvæsenskommissær Poul Christensen Leegaard, død 1813, en Stedsøn af den under Skanderborg Dyrehave omtalte Byfoged Ulrik Chr. Tolstrup[1]). Derefter ejedes Leegaardslyst af Frikke, som 1833 solgte den til Vilhelm Ferdinand Bruun[2]), Premierløjtnant, senere Ritmester (død som Postmester i Vordingborg 1867), i hvis Tid Kronprins Frederik (d. 7.) ofte opholdt sig paa Gaarden. 1844 købtes L. af Kand. Knud Holtermann v. Linstow, som 1853 solgte den tilligemed Østergaard for 20,000 Rdl. til Proprietær C. Rasmussen fra Fyn. Han solgte den 1857 ved Auktion til et Konsortium, bestaaende af Kancelliraad, Prokurator Bagger i Skanderborg, Proprietær Pedersen, Sønderskovgaard, og Brænderi-

[1]) Om Kammerraad Leegaard se Thane: Skanderborg, S. 66–73.
[2]) Se S. 100.

ejer N. Christensen i Skanderborg. Samme Aar udskiltes en Del af Jorden tilligemed Østergaard, som Christensen overtog. 1865 solgte Bagger L. til Forvalter Johs. Graah fra København for 37,000 Rdl., og 1889 byttede Graah med Jens Thomsen Jensen i Foerlev Nymølle, der fik Leegaardslyst og døde 1914. Nu ejes Gaarden af hans Søn, Hans Peter Baastrup Jensen.

Fra 6.—12. April 1808 havde Leegaardslyst Indkvartering af spanske Tropper, nemlig Soldater af Regimenterne, Zamora, El Infante, El Rey, Algarbe, Almanza og Guadalaxara[1]), og i Juli 1849 laa her 200 tyske Soldater (den »bückeburgske Armé«).

Oberst Høeg-Guldberg i Aarhus beretter 1832, at han ved Leegaardslyst saa en mægtig Gravhøj, der da var udhulet af Ejeren og forvandlet til Faaresti; dér var for kort Tid siden fundet Brudstykker af et Skjold. Længere imod Vest i en Dal var der Levninger af et særdeles stort »Offersted«: Stenblokke indesluttede en Plads, 50 Al. lang og 20 Al. bred. Midt i Indhegningen laa der en lille Høj, 2 Alen i Højden. Mod Øst stod der et Alter, mod Vest et andet med store Overliggere[2]).

Denne ødelagte Langdysse er der endnu sørgelige Rester af ved en Granplantage i den vestlige Del af Marken. En af Stenene herfra blev — ved et besynderligt Tilfælde, synes man — opstillet i Dyrehaven til Minde om Proprietær Langballe, der omkom under Forsøget paa at redde en Dreng fra at drukne. Det blev ogsaa en »Offersten«.

Moselund, et Hus i Vestermose (omtalt 1860).

---

[1]) **Fam. Leegaards Optegnelser. (Statsbibl.)**

[2]) **Indberetning til Nationalmuseet.**

Nørlund, Nørskovlund, Leegaardslund (forhen kaldet Nørreror), 3 Gaarde.

Lillevang og Vesterlund, 2 Huse.

Følgende Steder er nu forsvundne eller hører under Skanderborg Købstad:

Skanderborg Slot paa Slotsholmen, solgt ved Auktion 1767 og i det væsentligste nedbrudt 1768—70. (Se Litteraturen om Byen og Slottet, særlig Karl Hansens og Thanes Bøger.)

Slotsgaarden, der 1801 ejedes af Maria Dorthea Lauritzen f. Bertelsen, Enke efter Amtsfuldmægtig Hans L., og Slotsgrundene, der omtales 1787 og 1840, har formodentlig været Boliger paa Slotsholmen.

Barakkerne (nu under Købstaden) har vel efter Rytternes Tid væsentlig været beboet af Smaakaarsfolk. 1887 boede her bl. a. en Kvinde, som „nærer sig af got Folkes gaver, Signen og Spaadom". Der fandtes dog ogsaa „honette" Folk iblandt, saaledes i 1801 pens. Kommandør Christian Thura og Hustru Helene Weincke. Lovisenlund og Toldboden hørte ligeledes 1840 endnu under Skanderup Sogn.

Friheden har vel været et Hus paa Slotsholmen; det var 1801 beboet af Anders Schou, Organist ved Slotskirken.

Fiskerhuset i Dyrehaven nævnes 1801 og 1804 og var da beboet af Fisker Bertel Lucasen (Fader til Lucas Bertelsen Molbech i Skanderborg).

Brohuset, ligeledes i Dyrehaven, omtales 1787 og var da beboet af to Daglejerfamilier. Maaske er det det samme som Fiskerhuset og har da ligget der, hvor det senere Skovfogedhus laa og hvor nu Vandværket ligger.

Kapellanhuset, der ogsaa nævnes 1801, kunde maaske være en Fejlskrift for Kappelaage, et Hus, der 1789 og endnu i Mands Minde laa udenfor Dyrehaven ved Landevejen, hvor en lille Bæk fører Vandet fra Sortesø ud i Storesø. 1834 var det beboet af en Skovfoged. (Paa et Kort fra 1817 kaldes en Ager Vest for Sortesø Kabbel-Faldet.)

Roligheden, Tyskerhuset og Jomfruhuset, tre Huse, der nævnes i Mandtalslisterne 1834 (sidstnævnte ogsaa 1860), har dog maaske ligget paa et andet Sted i Sognet.

Paa Markskællet mellem Vrold og Illerup har der ligget en Vandmølle, kaldet Illerup Mølle, hvorom

Navnet Illerup Møllebro ved Landevejen til Ry endnu minder. Denne Mølle fik Bønderne i Vrold 30. Februar 1579 Lov til at nedbryde, da den gjorde dem stor Skade paa deres Enge. Desuden ønskede Kongen at indtage noget af Vrold Bys Mark mellem Byen og Kobbelet og lægge det til sidstnævnte. Lensmanden, Claus Glambech, skulde da paase, at Møllen straks til Foraaret blev nedbrudt og at Bønderne fik den til Møllen liggende Ejendom uden Landgilde i Stedet for den Jord, de skulde miste, dog skulde de stille Mølleren tilfreds for hans udgivne Stedsmaal (Indfæstning)[1]).

Vosgaarde[2]) var Navnet paa to Fiskergaarde, af hvilke den østre rimeligvis laa ved Fuldbro Mølle i Taaning Aas Udløb i Mossø, den vestre derimod i Tyrsting Herred, hvor Mossø har Afløb i Gudenaa. Østre Vosgaard fandtes allerede paa Kong Valdemars Tid (se under Fuldbro Mølle). 1485 nævnes den igen i et Sognevidne[3]).

---

[1]) K. B.

[2]) Saaledes hed ogsaa en Viborg Domkapitels Fiskegaard ved Langvejle Aas Udløb i Limfjorden. (Heise: Diplom. Viberg, S. 43 o. flg.) Navnet kommer utvivlsomt af Os ɔ: Aamunding.

[3]) Æ. d. A. I, 184.

Lidt om Aarhusegnens Arkæologi og „Røverhøjen".

Af Hans Kjær.

Naar Oldtidsforhold kun sjælden har givet Anledning til Omtale i disse Aarbøger, beror det ikke alene paa Vanskeligheden ved at behandle et mindre Omraades Enkeltheder. Vel er Kundskaben om Oldtiden endnu saa begrænset, at den enkelte Lokalitet vanskelig kan skildres uden paa Baggrund af det fra hele Landet samlede Billede, men der kan dog, som det jo ogsaa er sket, fremdrages lokalt afgrænsede »Provinser« med udpræget Ejendommelighed. Dette gælder imidlertid ikke Aarhusegnen. Aarhus Omegn, det »gamle Aarhus Amt«, er vistnok den Del af Jylland, der nutildags er fattigst paa Mindesmærker. Ved en Gennemarbejdning af Amtet, som for største Delen er foretaget i nyere og nyeste Tid, har der i de 6 Herreder kun kunnet paavises ca. 1200 forhistoriske Punkter, op mod 200 i hvert Herred. Det er ikke blot langt mindre end i de omliggende Egne, — Gl. Skanderborg Amt tæller 4000, Randers Amt 4500 — men falder navnlig stærkt i Øjnene ved Sammenligning med Viborg Amt, hvor flere af Herrederne hver for sig tæller flere Mindesmærker end hele Aarhus Amt, og maales ved, at Viborg Amt tæller ca. 650 fredlyste Mindesmærker, som altsaa endnu er i det væsentlige bevarede, medens Tallet for Aarhus Amt kun er 31. Og for den, som færdes i Egnen, er

det slaaende, at der paa den aabne Mark saa yderlig sjælden ses et Mindesmærke. Væsentlig kun i Skovene kan der endnu ses noget mere samlet og helt. Paa den dyrkede Mark er der nu for det meste kun ringe Jordhøjninger at finde, og kun, hvis Øjet er blevet skærpet for deraf at erkende det halvt forsvundne Oldtidsminde; ofte er det blot et Navn, der endnu en Tid kan betegne Tomten, eller Mindesmærket er saa udslettet, at man kun vanskeligt erkender Stedet, selv om Udskiftningskort o. l. viser, at Forholdet for et Hundredaar siden var anderledes.

Kun tilsyneladende staar denne Fattigdom paa Mindesmærker i Modstrid med, at Sten- og Bronzealderen er fyldigt repræsenterede i Aarhus Museums historiske Afdeling. Naar dette er Tilfældet, beror det væsentlig paa den Agtpaagivenhed, hvormed denne Samling gennem Aarene har været ledet. I Virkeligheden maa det siges, at det ringe Tal af Sten- og Bronzealderens Mindesmærker, som nutildags kan vises, uden Tvivl er et i Hovedsagen oprindeligt Forhold. Egnen har i Oldtidens tidligere Afsnit været svagt bebygget. Skovene har sikkert paa nogle Strækninger været til Hinder for, at en større, agerdyrkende Befolkning kunde finde Plads, og Terrænet har baade ved sin Beskaffenhed og ved sin ofte bakkede Karakter været mindre indbydende for det primitive Agerbrug. Først i Jernalderen, fra Kristi Fødsels Tid, har dette ændret sig, saa det i de sidste Aartier er blevet kendeligt gennem store Gravpladser, men disse ligger under den jævne Markflade, og om der end sikkert fra først af har været Smaahøje, Tuer, over dem, saa er disse forlængst fuldstændig udslettede, og i Landskabet har de aldrig tegnet sig.

Men der har dog ogsaa i Aarhusegnen været Partier,

som i ældre Tid, før det nyere Agerbrug angreb Mindesmærkerne, saa ganske anderledes ud end nu om Dage. Brabrandegnen f. Eks. har for 50—100 Aar siden haft et ikke ringe Antal Storstensmindesmærker, Dysser og Jættestuer, som nu er helt eller næsten helt forsvundne, saaledes at vel undertiden Pladsen, sjældnere Mindesmærkets nærmere Art kan fastlægges. Medens Aarhus Domkirkesogn og Frue Sogn paa de arkæologiske Kort kun har tilsammen 3 Punkter, viser Brabrand 54, og det hedder, at der paa en enkelt Strækning endnu 1850 har været en halv Snes »Jynovne«, for største Delen dog vistnok delvis ødelagte; om et andet Stenmindesmærke siges, at det er borttaget 1832.

I Skovene nærmest syd for Aarhus kan der endnu ses et ikke helt ringe Tal af Oltidsmindesmærker, dog udelukkende Høje, ingen Dysser eller Jættestuer. Imidlertid er de fleste af Jordhøjene mere Tuer end hvad man sædvanlig forstaar ved en Høj: en større, kuplet Banke, som gør sig gældende i Terrænet. Sjælden naar de mere end en god halv til op mod en hel Meter i Højden. Kun Arkæologen ser dem, og Forstmanden, som er fortrolig med Terrænets almindelige Karakter, kender dem. Saa ringe er de, at de paa det aabne Land forlængst vil være bortpløjede. I de sydlige Skovpartier ned mod Moesgaard Skov har der overhovedet kun været saadanne Tuer, og de aftager i Tal sydefter, i Skaade Skov er der kun nogle faa.

Dette svarer godt til, at den tidlige Oldtidsbebyggelse kendeligt nok er udgaaet fra Egnen om Aaens Udløb og den gamle Brabrand Fjord, som jo i tidlig Stenalder var en snæver Indfjord og først siden, gennem Landets Hævning, ved Aflukning fra Havet blev

til den nuværende Sø. Men selv ved Udgangspunktet er Vidnesbyrdene om gammel Oldtidsbebyggelse ikke mange.

Hvis man overhovedet mener, at Vidnesbyrdene om de gamles Færd er værd at bevare, er det da beklageligt, at Tallet ogsaa i vor Tid uden tvingende Grund formindskes. Vel var »Røverhøjen« i Marselisborg Ladegaardsskov, saa nær Aarhus, at den næsten kunde naas med Sporvognen, saaledes som den fremtraadte i 1919, ikke af helt oprindeligt Ydre. Noget synes den fra ældre Tid at have været udjævnet i Toppen. Og Skovvæsenet kan ikke frikendes for nogen Skyld i, at dens Omgivelser var blevet lidet værdige. Med ringe Midler havde den nok endnu kunnet blive en ejendommelig, tiltrækkende Plet. Sikkert var den Tilstand, hvori den efterhaanden var kommet til at henligge, stærkt medvirkende til, at Aarhus Byraad først da det var blevet for sent, blev opmærksom paa, at der her var et Punkt, som havde kunnet blive et Mærkepunkt i Skoven, hvor saa mange dagligt færdes, et Sted af egen Art og tiltrækkende, ikke mindst for Ungdommen, som det var det i ældre Tid[1]).

Men som Sagen i Forsommeren 1919 var kommen til at ligge, var det hele, der kunde gøres, at søge fremdraget ved en Undersøgelse, hvad der kunde vindes af Kundskab. Og om det end blev mindre, end det kunde ventes, saa blev det dog et fast tidsfæstet Oldtidspunkt, og Tallet af disse er i Aarhus' Nærhed saa ringe, at dette har sin Værdi.

Endnu da Undersøgelsen ved den af Nationalmuseet i Henhold til et af Byen ved Jordstykkets

[1]) Se t. Eks. E. Bodenhoff: Lyse Minder.

Bortsalg taget Forbehold blev indledet i Slutningen af Juni, var Højens Jordmasse meget anselig. Til en Højde af godt 3 m over Jordfladen svarede et Tværmaal af 21—22 m. Kort forinden var den søndre Trediedel bleven stærkt afgravet, til henimod Bunden. Herved var det kommet for Dagen, at Højen havde været omsat med temmelig store Randsten, omkring $^1/_2$ m brede og $^2/_3$ m høje, som lidt indenfor Jordfoden havde dannet en tæt Krans, der nu efterhaanden var helt dækket af nedskridende Jord, dog syntes det, at næppe mere end Toppen har været synlig. Sikkert har den dog skullet betegne selve Gravomraadets Grænse udefter. Saadanne Hegn, dels af større Sten, dels ogsaa som Gærder af Stenlag over hinanden, er ikke ualmindelige.

Erfaring viser, at de Grave, som en Jordhøj dækker, oftest ligger henimod Midten eller i den søndre Side. Sædvanlig anlægger man derfor ved Undersøgelse af en Høj et Midterfelt af passende, ikke for ringe Størrelse, mest 4—6 m bredt. Herved vil man sædvanlig træffe dels den Grav, som Højen oprindelig dækkede, dels den eller de senere Grave, som lagdes paa eller lidt nedsænkede i den oprindelige Høj, og som dækkedes med nye Jordmængder, idet det er sjældent at finde en Høj, som kun gemmer en eneste Grav; og da de Grave, som kan være lagt i Siderne, for det meste ikke er lagt yderligt, men noget indefter, vil man, hvis Feltet er lagt rigtigt, for det meste berøre disse, saaledes at fornøden Udvidelse kun behøver at foretages i mindre Omfang. Planmæssigt at undersøge hele Jordmassen i en Høj vil i Reglen være lidet lønnende; det er paa Forhaand ganske uvist, om Sidegrave overhovedet er til Stede.

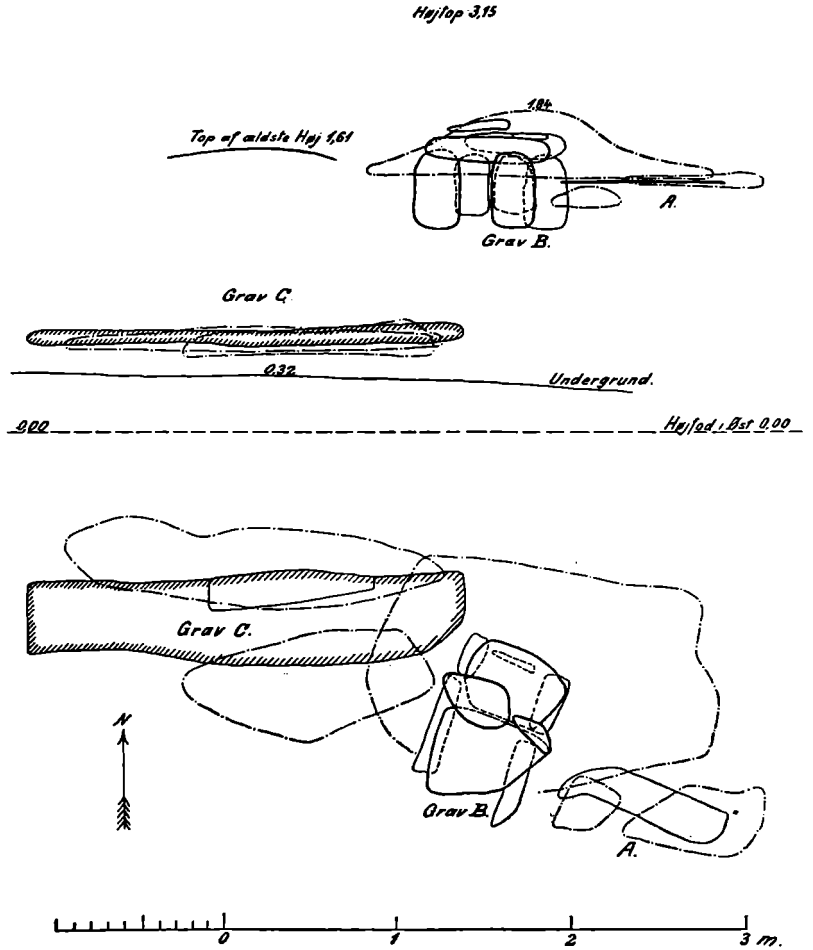

Fig. 1. Snit (over den punkterede Linie) og Plan af Gravene i „Røverhøj".

I dette Tilfælde fik Feltet kvadratisk Form med Side paa $5^1/_2$ m.

Forud for Undersøgelsen var der i den sydøstre Side fundet en (knust) U r n e af brændt Ler, samt lidt brændte Ben og lidt forbrændt Bronze. Saavidt det kunde ses, stammede denne Grav fra den førromerske Jernalder. Den har været nedgravet i Højen uden at omsættes med Sten. Nogen tydelig Sidegrav blev ellers ikke fundet. Vel blev der ved nogle spredt og uregelmæssigt liggende Sten imod Nordøst (Se Plan, Fig. 1, A) truffet et tyndt, aflangt Lag med meget opløste brændte Benstumper, men det tør ikke siges, at det virkelig var en Grav.

Tydeligt saas det, at Højen, som det efter dens Størrelse var at vente, ikke var dannet i en enkelt Støbning, men i 2 Omgange. I Udgravningsfeltets Sider saas som en mørk, mod Midten noget opadhvælvet Rand en gammel Overfladelinie omtrent midt nede, i Højde med den paa Fig. 1 som B betegnede Grav, et tydeligt Tegn paa, at Højen oprindelig kun var halvt saa høj og dækkede én Grav (C), medens Grav B er lagt i Toppen af denne gamle, ældste Høj, og ny Jordmængde tilført. Som det ofte er Tilfældet, laa den nye Grav lidt til Siden, øst for Midten af den gamle Høj.

Den ældste Grav er da Grav C, anlagt paa den gamle Jordoverflade, idet dog selve Muldlaget var borttaget. Det har været en B u l k i s t e af den fra den ældste Bronzealder velbekendte Type, sikkert af Eg, som dengang endnu var det herskende Skovtræ. Bulkister af andre Træarter er ikke fundne. Ret mange saadanne Egekister er efterhaanden blevet kendte. Af og til, hvor Forholdene var gunstige, navnlig Jordfylden dyb, har de været saa velbevarede, at de ikke

blot har kunnet holde sammen — flere er opstillede i Nationalmuseet o. a. St., — men undertiden er saa friske, at de viser de gamle Øksehug. De har givet nogle af de fyldigste og derved interessanteste Bronzealderfund, — Borum Eshøj har ydet nogle af de berømteste. Men de tætte, svære Lerlag, som i disse Tilfælde har hindret Lufttilgang og virket konser-

Fig. 2. Bulkiste C.

verende, er desværre ikke altid til Stede. I de fleste Tilfælde er Kisterne saa opløste, at kun Stumper af Træet har kunnet optages, oftest endda kun, fordi der ved Udhulingen har været anvendt Ild, og derved lidt af det forkullede Træ har kunnet holde sig. I saadanne Tilfælde er naturligvis baade Tøj og andre organiske Dele ganske opløste; stundom kan de lige spores, men ikke optages.

I »Røverhøj« var Bulkisten meget kendelig. Ran-

dene tegnede sig smalt, aflangt firsidet med Længderetning i Øst og Vest, som det sædvanlig var Tilfældet i den ældre Bronzealder. Kisten har været mere end mandslang, 2,6 m, — de bevarede Bulkister viser i Reglen meget svære Endestykker —, men kun $^1/_2$ m br., just den nødvendige Bredde, og i øvrigt ikke af-

Fig 3. Kiste B. Stenkappen delvis bortlaget.

vigende fra det sædvanlig kendte. Men Opløsningen var meget fremskreden; det var mere en Jordfarve end egentlig Træ, og Randene var kun $^1/_2$—1 cm tykke. Nedefter samlede de sig, som den naturlige Stamme har rundet sig. I øvrigt var det hele af Jordtrykket stærkt sammenpresset. Medens Bunden dog nogenlunde kunde følges, var Laaget næsten ganske forsvundet. Under Kisten laa til Støtte et Par uregel-

mæssige Revler af Smaasten. Saa opløst som Kisten var, kunde det ikke ventes, at noget organisk Stof var tilbage. Klædedragt, Trækar, Hornsager o. l., som andre Kister har ydet, var der intet Haab om at finde. Men heller ikke Metal blev fundet, dette dog sikkert, fordi der ikke er blevet nedlagt noget. Ret

Fig. 4. Kiste B. Dækket borttaget.

usædvanligt er dette, men ikke enestaaende. Bronzealderens Folk gav vel i Almindelighed den Døde Vaaben og Smykker med som Udstyr og Følgegods; ikke sjælden er det dog ganske lidt, eller som her, slet intet, der har kunnet bevares.

Imidlertid er der ingen Tvivl om, at den ældre Høj med den ældste Grav efter hele sit Anlæg tilhører en tidlig Del af den ældre Bronzealder, 1400—1200 f. Kr. F.

Betydeligt yngre var den anden Grav, der laa lidt til Siden mod Øst og i betydeligt højere Niveau, men dog nedgravet ikke saa lidt i den ældre Høj. Dens Udseende og Bygning fremgaar saa tydeligt af Plan og Snit S. 113: B og Fotografierne Fig. 3 og 4, at kun faa Ord behøver at tilføjes. Den aflange Stenkiste, sat af tynde, delvis udkløvede Stenfliser, dækket af 2 større Flager og et Par mindre over Mellemrummene, samt over det hele en tæt Kappe af Smaasten, var kun 0,$_{8}$—0,$_{9}$ m l., 0,$_{35}$—0,$_{40}$ m. br. og den virkelige Højde indvendig ikke mere end en Snes cm. Den vendte i Nord, en Streg til Øst, Syd til Vest; Endestenen mod Syd manglede. Sikkert har Kisten gemt de brændte Ben fra Ligbaalet, men de sporedes kun svagt og usikkert, og heller ikke her fremkom Oldsager, der kunde muliggøre en nærmere Tidsbestemmelse. Efter sit Anlæg tilhører Graven den yngre Bronzealder, en ret tidlig Del, vel ca. 800 f. Kr., en Tid, da de gamle, faste Skikke var ved at tabe sig. Medens tidligere Gravene saa at sige altid er vendt mod Øst og Vest, er Reglen nu mindre fast. Det er hændet, at to saadanne, ganske ensartede Kister har ligget korsvis over hinanden. Sjælden findes noget betydeligere Gravgods, ofte dog Toiletgenstandene, Niptang, Ragekniv og Tatoverenaal, Knapper, Ringe o. l.

Spørgsmaalet, om det havde været bedst, at Højen var blevet liggende fredet, eller at den som nu blev undersøgt, er næppe tvivlsomt. Men, som alt sagt, Undersøgelsen gav dog et fast Oldtidspunkt, og det har altid sin Værdi. Og det giver tillige et Fingerpeg om, fra hvilken Tid de øvrige Høje i Aarhus Bys Nærhed paa dette Strøg maa antages at hidrøre. De større Høje, navnlig »Raahøj« og de nordligere Høje i »Jægerskoven«, Højen i Udkanten af Frederikshøj

Krohave, en Høj i Slotsparken og endnu nogle, hvoraf kun Dele er tilbage, vil antageligt vise en lignende Bygning. Næppe kan nogen af dem hidrøre fra Stenalderen. Stenaldersbygden i Aarhus' Nærhed laa nok ved Brabrand. Partierne nærmest Havet har af Grunde, som unddrager sig Kundskab, ikke været indbydende for de første Indbyggere. Fra en betydeligt senere Tid er antageligt de Smaahøje, som bl. a. ligger tæt vest for Vejen fra Frederikshøj Kro mod Nordvest og navnlig Stenrøserne i Storskoven, fortsat med nogle faa i Skaade Skov. Ingen af dem er undersøgte, men det kan nærmest antages, at de er fra Oldtidens sidste store Afsnit, Jernalderen.

Spørgsmaalet om disse ikke helt faa Mindesmærkers fremtidige Fredning blev rejst i Anledning af »Røverhøjen«s Skæbne. At dette af mangfoldige velkendte Mindesmærke uden betryggende Kauteler var udgaaet af Kommunens Eje, vakte i Aarhus stærkt Røre og blev fra flere Sider skarpt dadlet. I Virkeligheden var vistnok de fleste temmelig enige om at finde det skete urigtigt. Imidlertid lykkedes det ikke, skønt der klart nok var almindelig Stemning for at undgaa noget lignende i Fremtiden, at gennemføre en lovmæssig Fredning af de 4 største Høje, hvorom Forslag blev fremført, og dette skønt saadanne Fredninger i mangfoldige Tilfælde tidligere er udstedte af andre Kommuner og senere af Københavns Kommune i 1920. Man fulgte derimod en fra Skovudvalget fremkommen Indstilling, hvorefter Kommunen selv paatog sig Fredningen og bevilgede en Sum i samme Øjemed.

Om end denne Ordning ikke formelt er helt betryggende, synes dog det væsentlige naaet. Hovedsagen er, at Mindesmærkerne nu bringes i en saadan Stand, at de bliver tiltrækkende Punkter. En Høj i Lade-

gaardsskoven og de 2 nordlige i Jægerskoven bør befries for Trævæksten, saa de efterhaanden kan klædes af Græs og Lyng. Ogsaa ved »Raahøj« bør nogen Udhugning foretages. Smaabeskadigelser kan udbedres, men for øvrigt vil Mindesmærkerne bedst komme til deres Ret, naar de derefter faar Lov til at ligge i Naturtilstand, uden Bænke, Stenanlæg eller lignende. De vil da blive Punkter, som Offentligheden vil faa øget Interesse for, og dermed vil forhaabentlig Fremtiden være sikret.

Der vil i denne Sammenbæng naturligt spørges, om der kendes Oldtidsfund fra selve Aarhus Bygrund. Navnlig vil dén spørge saaledes, som er bekendt med, at Oldtidsfund fra Københavns Grund har givet vigtige Oplysninger om ældre Tiders Terrænforhold.

Den bekendte Boplads fra den ældre Stenalder ved Sydsiden af Brabrand Sø (se disse Aarbøger, 1908, S. 10) vidner noksom om, at allerede den ældre Stenalders Befolkning færdedes i disse Egne. Vistnok har en Boplads ogsaa ligget i Nærheden af Aaens nuværende Udløb. Enkelte Oldsager fra ældre Stenalder, bl. a. en Hjortetaksøkse, bevares dels i Nationalmuseet, dels i Aarhus Museum, fundne ved Opmudring i Aaen, især 1859—64. Noget nærmere herom vides dog ikke, og Sagerne kan ved Strømmen være bortførte fra deres oprindelige Plads. Herpaa kunde det tyde, at der ogsaa er fundet nogle Genstande fra den yngre Stenalder. Noget sikrere er Forholdene ved en Del Sager, som 1871 blev fremdraget ved Anlægget af Filtrene til Vandværket i Mølleengen, og som nu gemmes i Aarhus Museum. Blandt Sagerne er bl. a. en Hjortetaksøkse, et Flintbor, 2

Blokke, hvoraf der er slaaet Flækker, et afslaaet Stykke af en lignende, 2 Rygflækker, de første, som slaas af Blokken, naar den tages i Brug, 9 Flækker med forskellig Tildannelse som Skrabere og ca. 30 utildannede Flækker og Spaaner. Fundets Sammensætning tyder paa, at det umiddelbart stammer fra en Boplads, og hertil svarer ogsaa de Oplysninger, som dav. Stads- og Havneingeniør P. Obel gennem Overlærer F. C. Lorentzen har haft den Godhed at meddele som Svar paa en Forespørgsel til Museets historiske Afdeling: »Ved at gennemgrave den Indløbskanal, som fører fra Mølleaaens Nordside til Aarhus Vandværk, stødte man paa den oprindelige Overflade, der bestod af et Gruslag i en Dybde af 4—5 Fod under den nuværende Overflade.« — — »Sammen med de til Museet indleverede Sager fandtes »en stor Masse Flækker og Affald, samt Hjortetakker« — — I samme Dybde, men længere ud mod Aaen, laa en Mængde Østersskaller; disse var lejrede i deres naturlige Orden, saa at der havde været en rig Østersbanke paa dette Sted.« Efter Oplysningerne har Findestedet ligget forholdsvis lavt, hvilket ikke kan vække Forundring, naar Talen er om den ældre Stenalder. Om et Par samtidig indbragte Genstande, en stor Økse og et andet Redskab af Grønsten, som er fra yngre Tid, oplyses udtrykkeligt, at de fandtes andetsteds, om end i Nærheden, i en tørveagtig Mose sammen med Brudstykker af Træer. De fremkom længere borte fra Aaen, i et moseagtigt Engdrag, paa den nuværende Filtreplads[1]).

Det ser herefter ud til, at Strømløbet allerede i den ældre Stenalder var ved det nuværende Aaløb.

[1]) Aarhus Museum Nr. 1353. Et Par mindre Flintøkser er i 1919 fundne 1—1,5 m d. i Mosen i Ladegaardsskoven.

En anden Boplads, dog vistnok udelukkende fra yngre Stenalder, spores paa Knudrisbakke. Under Aar 1892 er i Aarhus Museum (Nr. 2847) indgaaet et Par Hundrede Stenredskaber, mest af yngre Stenalders Præg: Mejsler, Økser, Flækker o. s. v., og der noteres følgende: Der er paa Knudrisbakke »jævnlig fundet Affald fra Tilhugning af Stenredskaber, ildskørnede Stene, enkelte hele og en stor Del mere eller mindre beskadigede Flintredskaber.« En Del Sager fandtes ved Afgravning af Fyld til Havnen, det meste, da man senere begyndte at planere Terrænet. De er sporede over hele det Terræn, hvor den nye Kirkegaard er anlagt, og videre mod Nord. Nogen egentlig Boplads synes der dog ikke at have været. Det er ikke ualmindeligt at finde saadanne lidet udprægede Pladser, hvor Sagerne ligger i Overfladelaget. En Plads af lignende Art er noteret tæt nordøst for Riis Skov.

I selve Byen er fundet en Stenøkse med Skafthul, indkommen til Nationalmuseet 1847[1]). Det oplystes, at den var fundet ved at grave dybt i Jorden paa Skolegaden. En anden Stenøkse[2]) er funden ca. 1866 »ved Ombygning af et Hus«. Nærmere er ikke meddelt. Oplysningens Form vækker Formodning om, at det drejer sig om en i Huset anbragt Tordensten.

Medens der saaledes er Tegn til, at ogsaa den yngre Stenalders Mennesker har levet paa og nær ved Aarhus Bygrund, savnes hidtil ethvert Tegn fra Bronzealderen. Og først fra den seneste Oldtidsperiode, Vikingetiden, kendes atter Fund. Disse Genstande blev fundne paa Bispetorvet 1898 ved Udgravningerne

[1]) Nationalmuseets Nr. 9763.
[2]) Nationalmuseets Nr. 26490.

til Teatret. Et Pragtstykke er et Beslag af forgyldt Bronze, snarest til et Drikkehorn, afbildet og beskrevet af Dr. Sophus Müller i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed, 1900, S. 195 o. flg. Endvidere blev fundet en rundagtig Plade med Fremspring, antagelig ligeledes et Drikkehornsbeslag, et ufuldstændigt, skaalformet Spænde, en Jernnøgle af Oldtidsform, en Tenvægt fra en Haandten, en Pilespids af Jern, Brudstykker af Lerkar, Bronzeblik m. m. Om disse Sager er oplyst følgende: 11 Fod under Bispetorvet, 4 Fod over dagligt Vande, traf man Tegn paa, at den gamle Strandbred havde været her. Der fandtes flere større Fordybninger, fyldte med forskelligartet Affald, og deri de ovenanførte Sager. — Det maa da være berettiget at slutte, at der paa Aarhus Grund allerede ved Oldtidens Slutning har værel i alt Fald en vis Bebyggelse. Ved fremtidige dybere Udgravninger til Nybygninger vil der være god Grund til at passe paa mulige Genstande i den dybest liggende Fyld. Derfra vil engang Beviserne komme for Byens Anlæggelsestid[1]).

Tillæg.

Arkæologiske Punkter i Egnen nærmest syd for Aarhus:

1. **Tomt af en Rundhøj, sløjfet ca. 1840. Der skal være gjort et Fund fra Bronzealderen, men nærmere Oplysninger savnes.**
2. **I 1893—94: En overpløjet Rest af en Rundhøj.**
3. **St. Nikolaus Kilde. Se Aarbøger, udg. af hist. Samf. f. Aarhus Stift, 1911, S, 3.**
4. **„Røverhøj". Se foran S. 111. Fra Bronzealderen.**

[1]) **Derimod afgiver Aarhus Runestenene et højst usikkert Vidnesbyrd. De kan allerede i tidlig kristelig Tid være hidført andetsteds fra, navnlig som Byggemateriale.**

5. I en lille Mose er der overligt i Tørvelaget jævnlig fundet Flintsager fra yngre Stenalder. Paa Gaardens Mark er ogsaa fundet en Skivespalter fra ældre Stenalder. Fremdeles er herfra en Retøkse af Flint og et Forarbejde, Aarhus Mus- Nr. 2963 a b.
6. Høj paa faldende Terræn, nær Holmeveien og Lovisenhøj, $2^1/_2$—3 m h., 22 m i Tv. Noget ujævn i Overfladen, med fladagtig Top.
7. Høj, helt sløjfet i ny Tid ved Anlæg af en Villa. I 1893—94 betegnes den som en Rest af en Høj, bevokset med Træer.
8. Tomt af en Rundhøj.
9. „Teghøj", Rest af en mægtig Rundhøj, „som har været ca. 7 m h., 35 m i Tværm." I 1893—94 var det tilbagestaaende Midtparti ca. 10 m i Tværm.
10. Nær Observatoriet. Synes at være en stærkt udjævnet, overpløjet Høj; fremtræder nu som en bred, rundet Banke, bredt indsænket fra Sydøst til henimod Toppen.
11. I Slotsparken. En fladagtig Høj, temmelig bred; sikkert en Del udjævnet.

12.—13. To mindre Rundhøje.

14. Lille, fladagtig Høj, ca. 1 m h.
15. En lille Høj som foreg.
16. I Udkanten af Frederikshøj Have. Det øverste af en større Banke er vistnok en Høj, ca. $2^1/_2$ m h., 18 m. br. Stærkt medtaget ved en bredt indskaaren Sti fra S. og en omløbende Sti om Foden m. m. Kunde ved Istandsættelse og derefter Tilsyn blive et smukt Punkt, hvad det nu ikke er.
17. Aflang Banke; mulig er det øverste en omdannet Langhøj. I Overfladen ses en Del større og mindre Sten.
18. Rundhøj, let indsænket i Top, 1,8 m h., 18 m i Tværm.
19. Rundhøj, stærkt ujævn, paa Top af Banke; 1,5 m h., 16 m i Tværm
20. Høj i Raahøj Skov („Mogensløkke") paa faldende Terræn, $2^1/_2$ à 3 m h., 27 m i Tværm., fladagtig, bredt hvælvet. Stærkt ujævn i Overfladen ved Rævegrave m. m. Umiddelbart ved ligger:
21. Høj af fladagtig Form, 2 m h., 17 m i Tværm.
22. (i Holme S.) „Rævehøj". I 1893-94 til Dels sløjfet; kun en mindre Del mod N. stod tilbage. Højen har om Foden haft et Hegn af Sten, stablede i flere Lag. I Midten laa „en

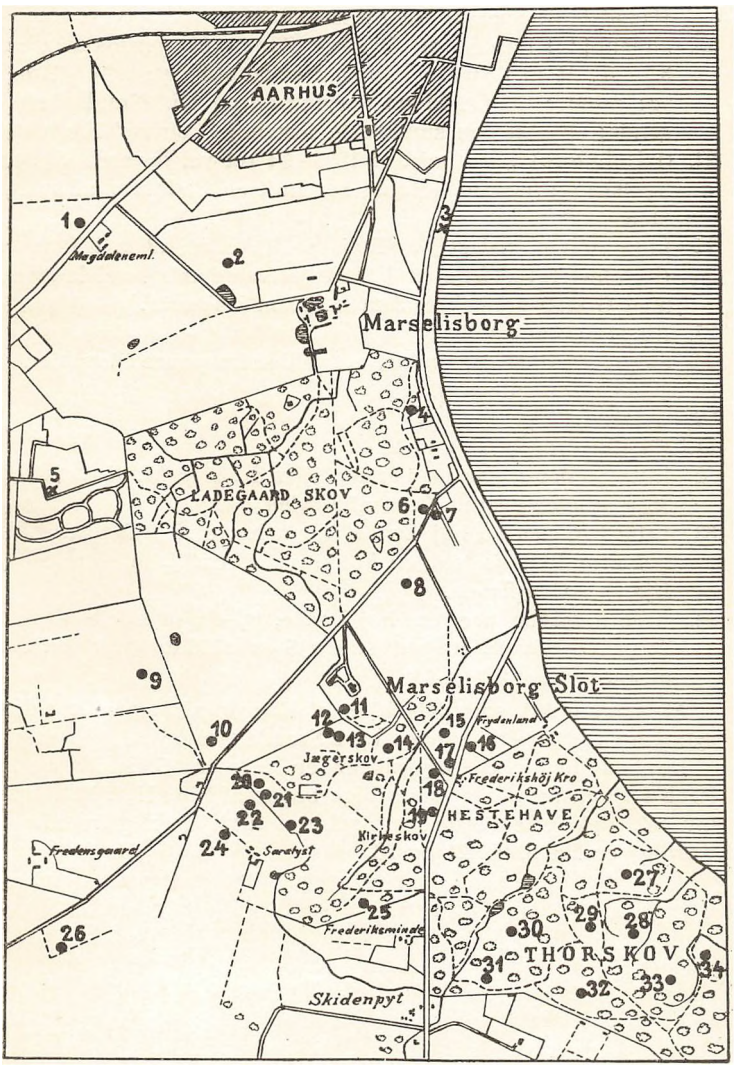
AARHUS
Magdalenem.
Marselisborg
LADEGAARD SKOV
Marselisborg Slot
Frydenland
Jægerskov
Frederikshöj Kro
HESTEHAVE
Kirkeskov
Fredensgaard
Saralyst
Frederiksminde
THORSKOV
Skidenpyt

Fig. 5.

Ramme af rygstore Sten, hvorover var lagt en Dynge af Haandsten". Snarest fra Bronzealderen.

23. „Raahøj" i Kanten af „Raahøj" Skov („Mogensløkke"), ca. 3 m h., 24 m i Tværm. Toppen er let affladet; i Overfladen ses mindre Sten. I Siden Sneglegang og Sti. Smukt beliggende; absolut den smukkeste Gravhøj i Aarhus' Nærhed.
24. (i Holme S.) „Sarahøj". I 1893—94 ret vel bevaret, $5^3/_4$ m h., 33 m i Tværm. Højen har haft en Fodkrans af svære Sten.
25. Lille, delvis ødelagt Rundhøj, ca. 1,5 m h., 19 m i Tværm.
26. (i Holme S.) „Tishøj". I 1893—94 var den ret vel bevaret, med Grønsværsdække, 3 m h., 19 m i Tværm.
27. Ringe Del af en Høj.
28. Stensager opgives fundne, antageligt fra yngre Stenalder.
29. Tomt af en lille Høj.
30. Tvivlsom lille Høj.
31. En lille Høj, godt 1 m h.
32. Lille Stenrøse paa en Banke; $^2/_3$ m h.. 9 m br. Hovedstore Sten stikker overalt frem af Jorden.
33. Lille Høj paa en høj Banke, 1,1 m h., 10 m i Tværm. Lidt indenfor Randen ses en Fodkrans af ca. $^1/_3$ m store Sten. Ujævn i Overfladen.
34. Lille Stenrøse paa en høj Banke, $^1/_2$—$^2/_3$ m h., 9—10 m i Tværm. Hovedstore og større Sten stikker overalt frem af Jorden.

Af samme Art som 33—34 er et lille Antal Stenrøser i den sydligere Del af Thorskoven og i Skaade Skov.

De her meddelte Oplysninger er dels fra G. Smith og A. Reeh i Manuskript til de nordlige Sogne af Ning H., i Nationalmuseet, dels efter egne lagttagelser i 1919. Særlig fredningsværdige er Nr. 6, 20, 21 og 23.

Linaa Sogn i gamle Dage.

Af Edv. Egeberg.

(Fortsat.)

XIV. Præsterne.

6. **Palle Pedersen Wendel** (1623—62).

Om Oluf Olufsens Eftermand i Embedet: Palle Pedersen Wendel, flyder Oplysningerne lidt rigeligere. Om hans Afstamning og Fødested kan jeg dog ikke give Besked. I en Gældssag fra Gjærn Herreds Tingbog af 1667, hvor det oplyses, at Palle P. Wandel skylder en Sum Penge til Jens Vigerslev og Pier Piersen i Aarhus, nævnes ganske vist en Broder til Præsten: Markquar Pedersen, men da det ikke siges, hvor denne Broder bor og hvad han er, er dette Holdepunkt saa svagt, at det end ikke kan lede til nogen Formodning om, hvor Palle P. Wendel er født og af hvad Slægt han er.

Vi ved, at han var gift to Gange. Hans første Hustru hed Ane Hansdatter. Med hende havde han mindst fem Børn. I Aaret 1664, altsaa to Aar efter hans Død, findes nemlig en Arveafsigelse, som fortæller dette. Ved Oluf Rasmussen Gyes, som vi senere vil komme til at omtale, giver fem Børn Afkald paa Arv efter deres Fader og Moder, Ane Hansdatter, til Fordel for deres Stifmoder, Margrethe Matthiasdatter Zoega, og Hr. Jakob Sørensen Smagbier, Palle W.s Eftermand i Embedet, som har giftet sig med hans

Enke. Disse fem er: 1) »Jørgen pallesen i leno«, vist Gaardejer der, 2) Anders Pallesen, Præst i Sennels i Thy, 3) en Datter, gift med Palle Pedersen i Foldby, 4) en anden Datter, gift med Jens Batom el. Batur i Viborg, 5) og en tredie Datter, Sidsel, gift med forannævnte Oluf Gyes. Palle Wendels anden Hustru var altsaa Margrethe Zoega. Hendes Fader var Mathias Zoega, Kantor ved Slesvigs Domkirke, og hendes Moder hed Margrethe Wried. Med Margrethe Zoega havde Palle Wendel i al Fald fire Døtre og en Søn: Niels Pallesen. Den ene Datter blev gift med en senere Præst i Linaa: Jakob Fogh. Hun hed Anna. En anden, Beate, ægtede Præsten i Røgen-Sporup: S. L. Laurberg — en »stor Poet«, siger Wiberg — en tredie: Margrethe, blev gift med Lydich Jensen, Capellan ved Frue Kirke i Aarhus og senere Præst ved Mortens Kirke i Randers. En fjerde Datter omtales efter Palle Wendels Død. Hun og Moderen samt Søsteren Beate, som da maa være bleven Enke, synes da i Forening at have ejet eller fæstet en Gaard, som Palle W. havde »neden i Byen«. Af andet Familieskab kan nævnes den tidligere Skibspræst, daværende Præst og Provst i Røgen, Jens Sørensen Klimp eller Klemp. Han var Palle W.s Svoger — maaske gift med hans Søster — og efter Palle W.s Død Lavværge for hans Døtre i Linaa.

Fra Palle W.s Embedstid foreligger der en Meddelelse om Embedets Indtægter og Præstegaardens Tilliggende. I »Designatio præpositura for Giern Herritt. Anno 1661« opgiver Palle W. følgende.

„Linaa Sogn.

Kand saas thil præstegaarden 5 eller 6 Thønder rough 4 thønder biugh 2 Thønder boghuede 3 thønder haffer.

Formedelst gaarden er den ringeste udi byen er thillagt to

smaa agger kaldes Hommelstonge[1]) og 2 skowshiffter Wangtwed[2]) och grijshergh, ellers ligger jorden lige med bøndernis.

Decimantes udi Linaa Sogen 29; Thiender ydes udi Kerffuen kand were 9 orter rugh 4 orter biugh 5 thønder boghuede 6 thønder haffer.

Kaldet for saa ringhie er thillagt liberalitate regia Regis pijsimi Christiani 5 thønder rugh $7^1/_2$ thøndee biugh, som gives aff Silcheborg[3]).

Dallerup Sogn.

Der udi er 25 Decimantes, som fast udi forige feide thid aff Polacherne bleff ruinerit, och mange drebte, men thiende deraff kand were 6 orter rugh 6 orter biugh 2 orter haffer.

Aff annexgaarden 1 orte rugh 1 orte biugh 1 brendsuin 1 otting smør aff huilken iegh paa sette (6) aar lidet eller intet haffuer bekommet."

En god Indtægtskilde har Palle Wendel sikkert haft i Aalekisten ved Sminge. 1625, to Aar efter, at han blev kaldet til Linaa, fik han Ret til denne Aalefangst, mod at »der svares og leveres paa vort Slott Silcheborg femb thønder well foruaritt Saldted Aall«, sikkert en lille Afgift. Maaske er Forpagtningen af samme Aalegaard udløbet i 1629; thi fra det Aar foreligger der Brev fra Kongen til Lensmand Chr. Holck paa Silkeborg, som siger, at Palle Wendel har ansøgt om at fæste den. Chr. H. skal overlade ham den, hvis ingen anden allerede har faaet den, og han skal give af den »saameget som nogen anden will giffue«. Og i 1634 gives der kong. Konfirmation paa den for hans og hans Hustrus — Ane Pedersdatters — Livstid. Og han faar med i Købet en »liden Ørretegaard derhois liggendis er, som haffuer verrit brugt till slottet — —«. Brevet er udstedt paa Skanderborg af Christian IV selv. I 1652, da Palle W. er bleven gift anden Gang,

[1]) Øst for Byen.

[2]) Nord for Byen.

[3]) Den tidligere omtalte Ydelse fra Silkeborg.

ansøger han igen om, at den Rettighed, der var tillagt den afdøde, maa overføres paa »hans Hustru Margrethe Matthiasdatter, som hand nu haffuer«. Og det bevilges gennem den daværende Lensmand Mogens Høg. Det har sikkert været et godt Ben, siden Præsten saa ihærdig ønsker at beholde det. Aalen er jo ogsaa en rar Fisk. Der har imidlertid for Palle W. været Pavser i Fiskeriet. I 1639 er Aalegaardene i baade Tvilum og Sminge i Forfald, og Chr. Holck faar kong. Ordre til at »lade dem forfærdige«. Og i Krigen 1643—45 har Svenskerne ødelagt Aalegaarden for ham. Han andrager da Kongen om at faa den istandsat »formedelst dens brystfeldighed«, som den fik »forleden i fiendens tid paa treuerchet« (Træværket). Lensmand Jochum Bech faar Ordre til at gøre den istand, »da han ingen Aal kan fange, som den er«. I 1661—62 er det galt igen. I en lille Notits i Silkeborg Lensregnskab staar der, at Aalegaarden »haffuer standet øde siden det første fienden komb i Landet; och ingen dend vil feste at suare affgifften«. Palle W. har da, som rimeligt er, ikke villet svare denne. Gaarden bliver ikke istandsat ligestraks, thi næste Aar klages der atter »over Træuerch, Dembning och ald anden des behør«. Det maa da have været Palle W.s Enke, der besværer sig, thi han er død, og Enken havde jo livsvarig Ret til Fiskeriet i Sminge.

Foruden Præstegaard, Tiende og Aalegaard havde Palle W. ogsaa Indtægten af den tidligere omtalte Gaard i Linaa, som hørte under Silkeborg. Han svarede af den 6 Skpr. Rug, 10 Skpr. Byg, 4 Skpr. Havre, 1 Svin, »en fed Kou« (omtalt i en tidligere Afhandling), 3 Snese Eegh, 2 Mark og 10 Skilling og »4 Skilling leding«. Efter Afgiften at dømme maa det have været en ret god Gaard. Men ogsaa som Ager-

bruger havde Palle W. trange Tider. I Krigen 1643—45 gik, som tidligere nævnt, det store Hærtræk over Egnen, og det faldt tungt paa mange (se Dallerup Bønder i »Designatio præpositura«). Fjenderne gjorde i Regelen rent Bord. Palle W. har ogsaa lidt under Indfaldene. Maaske ikke saa meget i 1643—45. Af det Syn, som af Mogens Bille og Peder Reedtz blev taget over den Hærgning, som Midtjyllands Egne havde været Genstand for, ser man, at Skovene led frygteligt — jeg har berørt det i Afhandlingen om Skovene — Købstæderne og Landsbyerne ligesaa. Mange Byer, især ved Færdselsvejene, ogsaa af dem mellem Skanderborg By og Silkeborg, var nedbrændte eller nedbrudte og Folkene flygtede. Ingen kunde svare Skatter og Landgilde for 1643 og 44, og for 1645 meget faa det halve, de fleste kun $^1/_3$, $^1/_4$, $^1/_5$, $^1/_6$ indtil $^1/_8$. Linaa Sogn har ogsaa været godt med. Det hedder i Synet:

„Udj de trende Sogne, Nemblig Lennoe, Schanderup och Sporup, som aff dette Herret" — Gjern H. — „under Silcheborig Lehn er liggendis, findisz alleeneste tuende Gaarde, som i dette Aar (1645) formaaer at udgiffue sin fulde Landgilde til Kong. May og Cronen, som er en Gaard i Lennoe Jensz Ørumb (Vorm) paaboer, och en Gaard, som Presten haffuer i brug. Der foruden findisz 4 Gaarde och en halff i Mollerup, som i Newerende Aar haffuer hafft derisz halffue Sæd. De andre er gandsche Ruineret och forarmet, eftersom fienden paa sit sidste Indtog paa samme Steder haffuer hafft sit Natteleyer med et gandsche Regimente och der Ød och fortæret hvisz Renge Korn de i Neruerende Aar haffde Indaufflet."

Det er ganske vist kun Kronens Gods, Synet omtaler, men Fjenden har sikkert ikke gjort Forskel paa Kronen og andre Ejendomsbesiddere. Præsten er altsaa for sin Fæstegaards Vedkommende sluppet heldigt; men Præstegaarden har sikkert faaet sin Om-

gang. Og i 1661, efter det andet svenske Indfald, svarede han saaledes kun halv Landgilde. Maaske har han ogsaa da haft Fjenden nær paa Livet. Mange Præster fik jo en haard Medfart under de fjendtlige Indfald.

Af anden Modgang i Præstens Liv kan nævnes en Ildebrand i 1651. Der brændte nemlig det Aar paa en Gang fire Gaarde i Linaa: Jens Nielsens, Peder Lassens, Simon Sørensens og Palle W.s. Det hedder i Kancelliets Brevbøger af 1652, at Gaardene »med sæd udj shall være anstucken (altsaa paasat) oc tillige med deres godtz oe formuffue saa och en aff deris børn att skal være forbrendt«. Det kan dog ikke være Præstegaarden, der er brændt — Egnens Præstegaarde brændte ellers flinkt i det Tidsrum: Hammel, Gjern, Alling, Sjelle, Gødvad, Kragelund, Røgen lagdes alle i Aske i Slutningen af det 17. og i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede — denne laa ikke saa klods op ad andre Gaarde, at Ilden med Lethed kunde flyve fra dem til den eller omvendt. Det maa have været Gaarden »neden i Byen«, der har gjort andre Gaarde i den Byende Følgeskab. Palle W.s Gaard kom senere i Høg-Slægtens Hænder, og det har da rimeligvis været den, der laa, hvor nu »Banken« ligger, og det har da været Hjortegaardene eller Borupgaardene eller andre Gaarde i Nabolaget, der gik op i Luer.

Til de glædelige Begivenheder i Præstens Liv maa vel regnes Prins Christians Besøg i Linaa 1643. Prinsen med høje Gemalinde havde været til Erik Rosenkrantz'[1])

[1]) **Søn af den lærde Holg. Rosenkrantz til Rosenholm, f. 1612. Besøgte Universiteter i England, Holland og Frankrig. Lærd som Faderen. Forfatter til religiøse Skrifter. Var en Tid Kammerjunker hos Prinsen. Gift med Albert Skeels Datter Margrethe.**

Bryllup i Viborg. Prinse-Rejsen var udgaaet fra Haderslev. Paa Rejsen til Viborg lagdes Vejen om ad Nørre Snede og Engesvang. Det første Sted laa han om Natten og nød der sit Aftensmaaltid. I Engesvang indtog han Dagen efter sin Middag. Paa Vejen tilbage fra Viborg kom det høje Par med Følge gennem Linaa og overnattede der, Parret vel sagtens i Præstegaaarden og Følget omkring i Bøndergaardene. Det har været en stor Dag for den lille Landsby. Der har sikkert været rejst Æreport ved Hjortegaardene, hvor Viborgvejen putter sig ind i Byen. Bønderne med deres Koner og Børn har stillet i stiveste Stads, Præsten har holdt sin vel indstuderede Tale, Degnen maaske afleveret et Hyldestkvad o. s. v. Og fra Karossen med Firspandet har vel Prinsen, som for øvrigt fra sine mange Jagter i de silkeborgske Skove maa have været godt kendt i Egnen her og have set adskillige af Bønderne mellem Klapperne, søgt at lægge sit slappe og medtagne Ansigt i landsfaderlige Folder.

Silkeborg Slots Regnskab for det Aar fortæller i et Bilag, hvad der medgik ved Beværtningen af det høje Par med Følge.

Er Indkiøbt och betalt for penge: En Fierring fersch grossenbrad[1]) Woget Et Lispunnd for 1 Rixdaller, fire fede Gies Støchet 2 Mark Er 1 Rixdaller 32 Skilling. En Side flesk weget Et Lispund Ringer 1 Skolpund for 5 Rdlr. 10 Sk. thoe Oell Eegh for 1 Sletdaller thoe feede faar for 1 Rixdl. 32 Skil. Der foruden betalt Hr. palle Pedersen i Lennov och Jens Ormb (Vorm) der Sammesteds for Thoe Tønder øll 4 Rixdr. for En Thønde Meel Som bleff forbaget i brød — 2 Rixdlr Lius for 1/2 Rixdr, Salt forbrugt for 24 Skill. Meelgh (Mælk) 8 Sk. Ilige Maader Er betalt forskreven Hr. Palle pedersen och Jenns Ormb i Lennoe for fire Thønder avre (Havre): for huer thønde 1 Rxd. er 4 Rixdr, disligeste for høe og Strøelse thill hans

[1]) Grydesteg, især Oksekød.

førstelige Naade Prinzens hester, Nemblig 18 for huer hest Nadt och daug 1 Sletdlr Er 3 Rixdlr, Er tilhaabbe udj en Summa Penge Nitten Rixdl 10 Sk.

Leffueredt udj Kiøckenitt af Jordbogens Indkomst Lamb 1 høns 5 Par Smør $1^1/_2$ Letpund.

Hvorledes de kirkelige Forhold i Linaa Sogn og Palle Wendels Forhold til disse har været, kan en Besværing og Ansøgning af 1660, som findes i Aarhus Bispearkiv, give et lille Indblik i. Det hedder her:

„At Eftersom Bededagene saa vel som andre hellige dagisz store och Gud mishagelige forsømmelse ustraffet skeer, samt och fast ingen lydighed hosz forældrene findes, derisz Børn om Søndagen till Gudsztieniste at lade komme, meget mindre paa andre dage, naar de tilsigisz at møde, at der nogen straf maatte settis hosz och aff Geistligheden oplærisz."

Skrivelsen er underskrevet af Palle Wendel, og efter den at dømme, har det jo baade blandt Forældre og Børn staaet daarligt til med Kirkebesøget. Hvor Skylden her skal anbringes — hos Præsten eller Menigheden — er det ikke let, omtrent 300 Aar efter, at afgøre. Men at Palle W. ikke har været helt uden Skyld, kan vel nok anses for givet. Og det kan vel nok siges, at det Middel, han foreslaar at bruge for at bringe Kirkebesøget paa Fode, er absolut ikke heldigt.

Fra oven har man dog ogsaa haft Opmærksomheden henvendt paa Mangler ved Kirkelivet, Mangler, der sikkert ogsaa har klæbet ved det i Linaa. Et kong. Brev af 1646 til »Bisperne i Jutland« giver en Del Anvisninger og Befalinger. Det hedder saaledes:

„Ingen Psalme maa synges, uden de Almuen har lært og sædvanlig i Menigheden pleier at siunges.

Iligemaade wille wj och att Kvindfolchene skal tilholdes och formanes att sidde offuerende udj Kierchen, naar der siungis och tillige met de andre i Menigheden at siunge Psalmer, saa

ochsaa att de store Quinder udj Kiøbstederne, om huilche nogen twiffuel ehr, att de icke saa udj deres børnelerdom ehr funderede som det bør sig, icke mindre till Undervisning och offuerhøring i børnelerdom skall, end paa Landett, de som dett icke giøre, medens muttvilligen efter paamindelse udebliffue deres nafen skall aff presterne hos øffrigheden andrages, att de derfore tilbørligen kand bliffue straffett, ehr och naadig for gott befunden, att dett gemeene unge follch icke skall af presterne her effter trolofues, førend de udj skrifftestolen haffuer bevijst, att de deres børnelærdom lert haffuer."

At Kirken — som Palle W.s ovenanførte Skrivelse antyder — var saa daarligt besøgt, kan maaske ogsaa have haft sin Grund i dens miserable Tilstand. I den kong. Skrivelse af 1664 gives ogsaa en Skildring af mange jydske Kirkers Udseende. Det hedder deri, at »mange af Wore Kiercher der paa Landet i bemeldte Stift gandske forfalder oc sommestedtz Slet nedfalder, End oc paa somme Steder Ingen Prædichestoel oc andre Steder ingen Stole findes til Folchene att Staa udj, oc paa de fleste Steder Messekleder der och andet tilbehøring at fattis«. Det er ikke umuligt, at Palle W. har maattet holde Gudstjeneste i en saadan Kirke. I al Fald stiller et Kirkesyn paa Linaa Kirke — foretaget af Mænd fra Mollerup, Sorring, Dallerup, Haarup og Skovsrod i Overværelse af Palle W.s Eftermand, Johan Smagbier — ikke dennes Tilstand i noget gunstigt Lys. Synets Udtalelser i Tingbogen vil vi i en senere Afhandling komme til at citere.

Skrivelsen af 1660 besværer sig ogsaa over uheldige Forhold i andre Retninger. Der klages over Præsteenkernes Kaar, deres, »som ikke udj Kaldet bliffuer forsiunidt« — d. v. s. gift. Det henstilles, at de »iche strax skulle udjagis, men nyde derisz huus Verelse med deris Smaa børn derudi oc af kaldens indkomst deres ophold saa vit biligen kand taales«.

Palle W., som da var en gammel Mand, har tænkt paa sin Hustru.

Der paatales endvidere det Gæsteri, hvormed nogle Præster »besuiærges« (besværes). Her er vel nærmest tænkt paa den kedelige Skik, at mange Rejsende benyttede Præstegaarden som Kro. Palle W. har vel ogsaa været trykket af dette.

Endelig ansøges der om, at Præsterne maa nyde deres Anneksgaarde afgiftsfri, og »at oss fattige Præster naadigste maatte tillades hues Kveghtiende som aarligen falder och icke hører til Hospitalerne eller anden pro Officio aff Kongens och Kiercherniss for den samme Værd som der aff giøris Regnskab (och til liden nøtte) maatte forundes«. At Præsternes økonomiske Forhold i det hele taget i de Aar har været vanskelige — saa at meget af deres Løn havde de kun paa Papiret — derom vidner, foruden foranstaaende om Krigens uheldige Indflydelse her, ogsaa en kong. Skrivelse af 1664 til Bispen i Aarhus, hvori det paalægges ham at paase, at Gejstligheden i Stiftet faar sin Tiende og Præsteløn, og at sørge for, at Præsterne i Købstæderne faar en ordentlig Bolig, da næppe nogen Præst her »med Residenze skal vere forsiunit«.

Paa sine gamle Dage — 1660 — blev Palle W. Provst i Gjern Herred.

Maaske har Palle W. været lidt af en Lærd. Hans Bogsamling har, saavidt jeg af et Udlæg i hans Dødsbo kan skønne, været ret betydelig.

Palle Wendel døde 1662, og er rimeligvis begravet paa Linaa Kirkegaard.

Det kan se ud, som om hans Formuesomstændigheder ikke har været særlig gode, og at han har haft en Del Gæld. Efter hans Død melder forskellige Kreditorer sig. Herredsfoged Niels Gregersen

Gjern, som er omtalt i en tidligere Afhandling, stævner tre af Præstens Sønner, Jørgen, Anders og Niels, »barnefød i leno præstegaard«, for en Fordring paa 200 Sletdaler. Den hidrører fra en Caspar Roluffs og er Udlæg for »Underholdning kost og tering, kleder och andet« til Præstekonen og hendes Børn under deres Ophold »udj Krids standen (Krigstiden) i Kiøbenhaffn« 1658.

For dette Beløb bliver der i Præstens Bo udlagt: 5 Sølvskeer (17 lod), 2 Jern-Gryder, 5 Senge Bækkener 1 Messing, 2 smaa dybe Vand-Bækkener. Nogle Øl-Tønder, 1 Par Hørgarns-Lagener, 2 Drejls-Duge, 1 hvid slet Underdyne af Bolster, 1 gammel Bolster-Hoveddyne, 2 Stykker Omhæng, 1 lang Bænkedyne af flamsk Foer, 1 Bænkedyne til 6 Alen lang, 3 nye flamske Hynder, den salig Mands »liberi« (Bogsamling) (48 Daler), 1 gammel Bolster-Hoveddyne, 2 store Messingbækkener.

Desuden skal Betaling tages hos »velbyrdig øffuerste Friis« for 2 graa Stude (30 Sletdl.), 1 stor fin Flaske, »1 Kalch«, 1 beslagen Kiste, et Flaskefoder uden Glas, 1 Træseng o. s. v.

Endvidere har Præsten skyldt Penge til forskellige af sin Menighed: Niels Johansen, Dallerup, Jakob Sørensen, Søren Skomager og Niels Jensen, Linaa.

Endelig indstævner Niels Gregersen Familien Palle Wendel for Landgilde — af Bondegaarden »neden i Byen« — som Niels Gregersen har udlagt for ham — »47 Sletdaler, 3 Mark og 12 Skill. til hobe« — til »forige« Slotsskriver Peder Jakobsen paa Silkeborg. For denne Sum gøres ogsaa Udlæg i Boet. Af de Ting, der da toges, nævner jeg: »4 lod perler til hobe for 20 slet daler, 1 Koberkedel paa $1^1/_2$ tønd vect 2 pond 6 Skill. huer march 8 Skill. er 6 Daler 3 Mark,

noch en Jeren Kachel offuen vorderet for 12 slet daler et par messing lysstager for 1 Daler 2 Mark«.

Jeg anfører disse Udlæg, fordi de giver et lille Indblik i, hvad der fandtes af Boskab i Linaa Præstegaard i Palle W.s Tid.

Noget maa der imidlertid være blevet tilbage af den gamle Præsts Bo, thi i 1664 maa Hr. Jakob Smagbier — Palle W.s Eftermand i Embedet, som tog Enken med dette — hvad der jo var meget almindeligt i de Tider — til Oluf Rasmussen Gyes, som optræder paa det ældste Hold Børns Vegne, i Gjern Herredsting »afgive en trøg (tryg) nøyagtig och uigienkallds affkald« paa den Arvepart, dette Hold kan gøre Fordring paa efter deres Fader og »sal Mouder (Moder) Ane Hansdatter«.

7. **Jakob Sørensen Smagbier** (1662—65)

bliver altsaa Palle W.s Eftermand baade som Præst og Ægtemand. Jeg maa lade hans Navn fremtræde omtrent ganske blankt. Wiberg meddeler om ham kun dette, at han var Student fra Aarhus og senere Hører ved samme Bys Latinskole[1]), Derfra kom han saa til Linaa i 1662 og blev gift med Formandens Datter. I dette sidste tager W. altsaa fejl. Det var Enken, han blev gift med.

Hans og Palle Wendels fælles Enke ved vi lidt mere om. Straks efter Jakob Smagbiers Død maa hun afgive en Arveafsigelse. Denne lyder ifølge Gjern Herreds Tingbog af 1665 saaledes:

»Margrete Matiasdatter søga Sal. hr Jacob Sørensens effterløfferske i leno giver en fulld trøg euig

[1]) Jeg kan hertil føje, at Jakob Smagbier rimeligvis ogsaa er fra Aarhus. Han har i al Fald en Søster boende der.

urøgellig uigenkallendes affkald for all huis Arffue och guods bou och boupenning rørendes och urørendes i huad Naffuen det helst er eller neffnes kannd alldieles intet undtagen udj nogen maader som er Sidsell Sal. Mads Werners arfuelig tillfallden effter hendes Sal broder Hr. Jacob sørensen, som boude och døde i leno och forige prest till leno och dallerup sogenn«. Som Vidner optræder Niels Gregersen og de afdøde Præsters Svigersøn Oluf Gyes.

Gaarden »neden i Byen« har Margrethe Zoega og Smagbier ogsaa haft, og hun beholder den efter hans Død. I 1666 omtales saaledes »Preste-quindens gaard«. 1667 stævner hun Johanne Jensdatter, sal. Hr. Knuds[1]) Efterleverske i Alling, Søren Jensen Degn i Dalby, Chr. Lauridsen Degn i Linaa og Mette Lasses i Haarup for Kopskat. Og Chr. Degn yderligere for 3 Aars kgl. Anpart af hendes Jord, som hører til hendes Gaard, og som han har »affuellet och indhøstet uden nogen min Minde eller nogen Betalling derfor mig tilbøden«. Samme Aar besværer hun og en anden Enke, Ane Bertelsdatter Vorm, ved deres Lavværge, Niels Jensen, sig over deres »Stakkelsrejser«. Tingbogen fortæller, at de vægrer sig ved at følge »Stackler og fatig folck som komme til Byen fra det ene Hus til det andet och køre for dem fra den ene By til den anden, som udj andre byer och sogner udj landet brugeligt och sieduanligt er«. Under Sagen hævder paa hendes Vegne Præsten Jens Sørensen Klemp i Røgen, at da der ingen bor i hendes Gaard, »undtagen nogen fatig Inderster« — hun bor selv i Præstegaarden hos Svigersønnen, Jakob Fogh — bør hun være fritagen for disse Rejser. Og hun bliver det og-

[1]) **Præsten Knud Vognsen i Alling (død 1665).**

saa. Den anden Enke derimod ikke. I 1670 har hun — stadig ifølge Tingbøgerne — sammen med Jakob Fogh og en Del af Bymændene Vanskeligheder med Rasmus Solgaard — en vild Krabat af en Fæstebonde, som vi senere vil vende tilbage til — angaaende Tilgodehavende hos ham. Det er hendes Anpart af en kong. Tiende, som Rasmus S. har fæstet, men ikke svaret Fæste af i mange Aar, det drejer sig om. I 1672 har hun Sag med Oberst Ditlev Rantzau. Det angaar her et Skovskifte, som Obersten vil forbyde hende at hugge i, hvad hun mener at have gammel Ret til. Og i 1677 fører hun Sag med Husbonden Chr. Fischer paa Silkeborg angaaende Landgilden af Gaarden »neden i Byen«. Fischer faar af Gaarden den tidligere omtalte Afgift, men vil have denne forhøjet med 6 Rdlr. i Arbejdspenge. Dette Tillæg protesterer Marg. Zoega mod.

Hun ser ud til at have været en Dame med Ben i Næsen. Overfor Familien Fischer maa hun dog give tabt. Hun er efterhaanden kommen bagud med Ydelsen af sin Landgilde. I 1679 søger Fischers Arvinger hende for en Restance paa 152 Rdlr. 1 Mark 6 Skill. Og nu synes det, som om hendes to Døtre, Beate og Margrethe, har siddet inde med Gaarden, og at det er dem, der fører Sagen ved Hjælp af Lavværgen, Hr. Jens Klemp i Røgen. I et Indlæg betegner Præsteenken sig som »mig fattig Enke i min forordnet verelse i linna Prestegaard«. Præstedøttrene forklarer, at de, for at den Arv, der kan tilfalde dem efter deres Fader, ikke ganske skal gaa dem af Hænde, har »brugt baade vores Moders og andre goede venners Hielp i disse besuerlige tider«; og de har svaret, saa godt de kunde, al kongelig Skat og Afgift og den meste Del af Landgilden til Husbonden, »som med

rigtig Quitanz er at beuise«. Men Fuldmægtigen paa Silkeborg har i Chr. Fischers sidste Aar besværet dem med nye Paalæg — »Trælpenge« — og det har de ikke kunnet udrede. Saa meget mere, som de ikke er stillet som dem, der fra Barnsben »opuante kunde holde haanden ved Plougen«. De ønsker kun at faa deres Arvepart ud af Gaarden, og de mener, at den maa kunne faas, selv naar Restancerne fraregnes. De ønsker at komme af med Gaarden for at kunne leve i »Rollighed fri for Excution och anden incomoditet som Prestegaarden blev offuerillet med«. Sagen staar paa et Par Aar. Imidlertid maa den ene Datter, Beate, være bleven gift med Præsten i Røgen, Søren Laurberg, og i 1680 tilbyder Ridefoged og Skriver paa Silkeborg P. Rasmussen Lenne den Palle-Pedersenske Slægt Gaarden, som en kort Mellemtid maa have været paa andre Hænder, men ingen vil have den. Der foreligger saaledes en Erklæring herom fra Svigersønnerne Jakob Fogh og Søren Laurberg.

Margrethe Zoega lever endnu otte Aar efter den Tid og døde i 1688.

Fra Hids Herreds Fortid.

Af Rasmus Mortensen.

„Da Fjenden blev Landet mægtig . . ."

I Danmarks Historie er Tidsrummet 1625—1660 præget af store Ulykker, der fik skæbnesvanger Betydning. Kristian IV.s Indtræden blandt Trediveaarskrigens kæmpende Parter og Kongens senere Forsøg som Mægler fik det Udfald, at Krigstilstand 1625—29 og 1643—45 førtes ind paa dansk Grund, idet Jylland hjemsøgtes af fjendtlige Hæres Vold, Rov og Brand, først af de kejserlige under Wallenstein, derefter af Svenskerne under Torstenson. Og endelig, forinden Genrejsning endnu havde været mulig, kom saa Krigen med Sverige under Karl Gustav 1657—60; den jydske Halvø blev atter nedtrampet af plyndrende Krigsfolk, igen henlaa Landet i fuldkommen Nød.

Medens man nok er i Stand til at dømme om disse forskellige Kriges Følger som Helhed, foreligger der kun ret faa Vidnesbyrd til Stadfæstelse af Begivenhedernes Omfang og Forløb i det enkelte. Derfor vil hver samtidig, stedlig Oplysning foruden den lokale Interesse, som maa knytte sig til den, tillige have nogen almindelig historisk Betydning, saaledes for mentlig ogsaa følgende Bidrag.

Efter Torstensons Indfald blev der i Henhold til kgl. Missiver 1645, 7. og 8. Oktober, foretaget en Besigtigelse paa Lenene i Skaane, Bleking og Jylland angaaende Bøndernes og Skovenes Tilstand. Denne Vur-

dering giver en Forestilling om, hvad Skade der er sket. For Hids Herreds Vedkommende stiller Forholdet sig saaledes:[1])

Hedtz herrett.

Dene forschre[ff]ne Hedtz herrett befindis meget jlde ruineret och forarmet, haffuer iche alleneste en ringe thing seed saaid och jligesaa igien jndhøested, mensz mesten fra tagen ald deris formouge, baade femon, heste och hopper, saauel huis andet de haffuer hafft. Ehr och sammestedtz det behollende fee aff lungsoet bort døed, nenblich vdi Mausszing och Keijelstrup en pardt jndted och somme lidet igien haffuer beholléndis, aff desz aarsager en gandsche ringe landgilde i aar kandt wdgiffue, mueligt dendt thredie partt, dog befindis desze epterschre[ff]ne, som huercken haff[ue]r at bide eller brende, slet forarmet, somme øde och aff brendt.

Balle byc.

Therkild Pederszen		1 g[aar]d forarmedt.
Rasmus Nielszen		
Peder Lauridtzen		1 g[aa]rd forarmedt,
Jens Nielszen		
Jens Schouff	1 gd.	forarmedt.
Oluff Persen	½ gd.	
Niels Jepsen	1 gd.	
Oluf Nielszen	½ gd.	

Østerborringh.

Peder Windler	½ gd.	affbrendt.
Rasmus Pouelsen	½ gd.	forarmedt.
Hans Rasmusen	½ gd.	

Hunding dall.

Steffen Ollesen ..... 1 gard forarmedt.

Funder sougen.

Mete Persdater	1 gd.	desze er slet forarmet.
W. Jens Pedersen	½ gd.	
Maren Schouffs	½ gd.	
Ubbe Sørensen	½ gd.	
Anne Jørgens	½ gd.	
G. Niels Lagaard	½ gd.	
Christen Morlensen	½ gd.	

[1]) Rigsarkivet.

Kragelund.

Christen Rasmusen ..... ½ gd. } forarmet.
Lasz Suendtsen ..... ½ gd. }

Ch. Christensen ..... ½ gd. } forarmet.
Lauridtz Nielsen ..... ½ gd. }

Thoellund.

Thomis Jacobszen ..... ½ gaard forarmet.

Engisvangh.

Rasmus Miltersen ..... ½ gd. } affbrendt.
Søffren Mortensen..... ½ gd. }

Klode.

Niels Jensen ..... ½ gd. } affbrendt.

Sindingh.

Jens Pederszen ..... 1 gaard forarmet.

Mauszingh.

Peder Rasmusen ..... ½ gd.
Knud Anderszen ..... ½ gd.
Jens Anderszen ..... ½ gd.
Jens Andersen schreder.. ½ gd.
Peder Knudsen..... 1 gd.
Lasz Samerszen..... 1 gd.
Ch. Rasch..... 1 gd.
Christen Anderszen ..... ½ gd.
} dcsze 5½ gaarde slet forarmedt.

Seyllingh.

Maren Thøgersd..... ½ gd. }
Niels Sørensen ..... ½ gd. } forarmet.
Niels Jensen ..... ½ gd. }

Lemmingh.

Jens Nielszen ..... ½ gd.
Thomis Michelszen..... ½ gd.
Jacob Madtzen ..... ½ gd.
Salmand Poelszen..... 1 gd.
} forarmet.

Asmildgaarde.

Niels Olsen ..... ½ gd. } forarmet.
Peder Gregersen..... ½ gd. }

Graff Balle.

Anders Søffrenszen..... ½ gd. } forarmet.
Niels Rasmusen ..... ½ gd. }

Giøduad.

Christen Perszen.....	$^1/_2$ gd.	forarmedt.
Søffren Jepsen	$^1/_2$ gd.	
Jørgen Palleszen	$^1/_1$ gd.	
Lasz Snedicher	1 boell.	

Att saaledes med forschre[ff]ne Hedtz herret vdi denne bedrøfflig jndfald ehr gangen och nu saaledes beschaffet bekiender ieg Christen Jenszen ridefougett thill Silcheborig, saa och Hans Pedersen i Holmb herridtz fouget, met Peder Pouels[en] i Leming deel fougett med voris hender wnderschreffuidt.

Actum Silcheborig dend 4. December anno 1645.

Christen Jenssøn. e. h. — Vdi herridtz fogdens fraverelsz bekiender jeg Lauridz Jensen, egen haand. — Peder Paffuellsz. egen handt.

Medens Sognene saaledes undersøges hvert for sig med Hensyn til Beboerne, gennemgaar en anden Kommission samme Aar de forskellige Skove i Herredet og finder denne Ødelæggelse:[1])

Hitz herritt.

Findisz vdj Balle schouff och i Schier kier egger staffuen 247, bøgger staffuen 255. I Kierszgaard schouff, Christen Peszens part, ege staffuen 6, bøger staffuen 18, Christen Jensens part, egger støffuen 7, bøgger støffuen 20; Huiding dals schouff i Thomisz Christenszens part, egger støffuen 12, bøgger støffuen 28, Christen Christenszens partt, egger støffuen 9, bøgger støffuen 40, i Rasmus Nielszens och Staffnn Oluffszens partt egger støffuen 80, bøgger støffuen 26; Funder schouff egger støffuen 353, bøgger støffuen 130; Seijelschouff egger staffn 25, bøgger staffn 10; Abildschouff och Schierschouff egge staffuen 43; Eijling schouff, Huons och Bield schouff egge staffn 96; Stienholtschouff egge staffuen 103; Rolffs Hallund egge staffuen 2; Kragelund schouff eggestaffn 6; Øster Borringschouff eggestaffn 434, bøggestaffn 119; Wester Borringschouff egge staffuen 123, bøggestaffuen 144; Sindingschouff eggestaffn 3; Thandskouff schouff eggestaffuen 134, bøggestaffuen 95; Sierup-

[1]) Rigsarkivet.

schouff egge staffuen 61, bøgge staffuen 4; Holms schouff egge staffn 26, bøgge staffuen 70; Leming schouff egge staffn 154, bøgge staffun 106; Allingclosterschouff eggestaffn 180, bøgge staffuen 215; Borup och Grauffbolle schouff eggestaffuen 98, bøggestaffuen 189; Suostrup, Nebell och Dalszgaard schouff egge staffuen 90; bøgge staffn 157; Niszet schouff kong. M: anpart eggestaffn 13, bøggestaffn 15; Giødwadschouff eggestaffuen 231, bøggestaffn 170; Øster Kielstrup schouff eggestaffn 30, smaa bøggestaffn 12; Wester Kieldstrup schouff, Andersz Laszens partt eggestaffue 77, bøggestaffn 28, Erick Iffuerszens part egge staffn 26, bøggestaffuen 7; Seijlling schouff Kongl. Maitz: och bondens i fellig eggestaffn 11, bøggestaffn 7.

Belangende wildbanen i for[schreff]ne herrit, da er der vdj seet aff diur store och smaa 80 støcker, de store schouffue i bemelte herrit er temmelig wed magt, effter dene tidtz tilstand, smaa schoffue och lunde noget forhuggen.

I Slutningen af sit Arbejde meddeler Vurderingskommissionen en kort Oversigt vedrørende Bønderne, hvilken nøje slutter sig til omstaaende:

Bøndernis leilighed i . . . Silcheborrig lehn wi och med flid haffuer vdforschet och befindisz . . . som effter følger,

Hedtz herritt.

Dette herret befindisz meget jldc at were ruineret och forarmit, saa de mueligt iche formaar at vdgiffue høijere end dend 3 part aff derisz sædwaanlige landgilde, effersom de iche haffuer saaedt och i neruerende aar indhøest, vden en ringe deell, der til med er paa samme steder, huisz ringe fæ fienden haffde effterlat, for mange vdaff lunge soet bort døed, vdi for[schreff]ne herret er 10 heelle 33 halffue gaarde och et boeell gandsche forarmidt, 4 halffue gaarde affbrendt.

Disse Oplysninger om Hids Herreds Skove er af særlig Interesse. De viser, at der endnu 1645 var store Skovstrækninger tilbage paa Egne, som siden i ret udpræget Grad blev fattige i Henseende til Skov. Naar Besigtigelsen trods den betydelige Nedsabling, der her er Tale om, kan fastslaa, at Skoven er temmelig ved Magt »effter dene tidtz tilstand»,

saa har der været meget at tage af. Regner man Opgivelserne sammen for Balle Sogn, faas alene herfra 1021 fældede Ege- og 685 Bøgetræer. Og man kan af den Omstændighed, at Smaastubbe udtrykkelig nævnes som Undtagelse skønne, at det netop er gaaet ud over de bedste og største Træer. Kommissionens nogenlunde beroligende Udtalelse, at de store Skove »er temmelig ved Magt«, hvorimod Herredets smaa Skove og Lunde er »noget forhugget«, tyder dog paa, at det afgørende Knæk endnu ikke var indtraadt. Men Svenskekrigen en halv Snes Aar senere stod jo ogsaa tilbage. Da fortsattes, hvad her blev begyndt, da sønderbrødes den sluttede, midtjydske oprindelige Løvskov til Stumper og Stykker. Vi mangler desværre førstehaands Kendskab til Svenskekrigens Fremfærd m. H. t. Skovene. En Besigtigelse, som efter Torstenson foreligger ikke. Men der er ingen som helst Grund til at anse Skaden ringere under Karl Gustav, tværtimod. Alt taler for, at 1657—60 ogsaa her faldt langt tungere end 1643—45.

Forøvrigt var den Fare, der truede Skovene i Hids Herred ved den forcerede Hugst af Fjendehaand, meget alvorligere paa dette Tidspunkt, end man rent umiddelbart skulde synes. Sagen er den, at Lyngen, al Skovvæksts argeste, altid lurende Uven, var i Færd med at nærme sig. Fra den store Nabo Alhede derude i Vest laa Lyngen parat til at rulle en Flig af sit brune Tæppe ind mod Øst gennem hver Aabning i Landskabet, som Menneskene, Vestenvinden og Sandflugten maatte frembringe. Den Skanse, der længe havde holdt Hedens Væsen tilbage, Skovlinjen paa Bakkedraget langs Herredets Vestkant, var falden nu. Et enkelt Eksempel er typisk for Helheden. I Besigtigelsen af 1645, hvor, som det ses, hver Skov omhyggelig

kaldes ved Navn, omtales en hel Række Skove i Balle Sogn, men ikke den vestligste, nemlig Overgaards. Og dog laa her fra gammel Tid en solid Skovstrækning. Det ses af flere Ting; bl. a. var for et Par Menneskealdre siden en Del omvæltede Træstubbe synlige i Lyngen Syd for Overgaard ind mod Funder Nørhede. Ældre, stedkendte Folk fortæller, at der fandtes talrige Huller og Fordybninger i Jorden, og ud for disse i Øst laa tilsvarende Tuer med Rester af Stubbe og Trærødder. Altsaa er Skoven, da den blev tilstrækkelig aaben, falden for Vinden. Og dette maa være sket forinden 1645, siden man ikke hører Stedet omtalt i Fortegnelsen; thi Skoven kan ikke være forbigaaet af de fremmede, naar de, saaledes som anført, gæstede de tilstødende Skove i Øster- og Vester-Bording.

En medvirkende Aarsag til Skovenes Ruin i Herredets Vestsogne var den Jærnudvinding af Myremalm, som der almindelig fandt Sted langt op gennem Middelalderen. Et ydre Minde om denne særegne Produktion, der her i disse Lokaliteter fik en mere end sædvanlig Udvikling, har man i de Slaggedynger, som den Dag i Dag ses mellem Lyngbakkerne Syd for Kragelund By. I Silkeborg Lens Jordebog[1]) fra 1586 ses, at adskillige Bønder blandt andre Naturalier i aarlig Ydelse til Slottet svarer flere eller færre Kloder Jærn. For Balle Sogn blev det ialt 21 Kloder, Funder 33 Kloder — deraf en enkelt Mand 12 Kl. — Sinding 2 Kloder, Kragelund ligeledes 2 Kloder, Mausing 18 Kloder, Serup 11 Kloder, Lemming 6 Kloder, Nisset 6 Kloder, Sejling 14 Kloder, Gjødvad (Øster Kejlstrup) 2 Kloder og Svostrup 3 Kloder. I længere Tid vedblev Bøndernes Afgiftslister at lyde paa Jærnkloder,

[1]) Rigsarkivet.

men kort efter Aar 1600 er Ydelsen in natura vistnok bleven afløst i Penge, »efterdi der nu intet Jærn gjøres her mere«[1]). Men i Jordebogen for 1660—61[2]) er der dog fremdeles 2 Kloder Jærn paa Bonden i Overgaard, »thou« Trediedele Kloder til Øster Bording, og $1^1/_2$ Klode tilkommer det de to Bønder i Vester Bording at udrede. Maaske de har haft et Restparti liggende!

Det er en Selvfølge, at denne Jærnudsmeltning, hvortil anvendtes Træ, har tæret slemt paa Skovene (i ovenfor omhandlede Overgaard Skovtomt findes endnu talrige Rester af Trækuldynger). Det ene med det andet i Forening bevirkede den store Tilbagegang, som ikke standsede, før hvert Træ var forsvundet fra mange af de Steder, Kommissionsbesigtigelsen 1645 dvæler ved. Ganske ejendommeligt, at der, hvor i Nutiden ikke findes saa megen Gren skabt, en Fugl kan hvile sig paa, fik fordums Flokke af Svin rigelig Næring i Bog og Agern. Af Oldenregnskabet under Silkeborg Len 1641—42[3]) fremgaar, at der saaledes i Skærkær Skov gik 18 Svin, i Kongens Part af Øster Bording Skov 58 Svin — hvor mange Svin, Bøndernes Del af denne Skov kunde føde, er der ingen Oplysning om — Vester Bording Skov havde 36 Svin, i Vester Kejlstrup Skov levede 80 Svin paa Olden, i Balle Skov 108 Svin og Hvinningdal og Kærsgaard ialt 150 Svin.

Vender vi os nu fra Skoven for at undersøge Bøndernes Stilling, da falder det straks i Øjnene, hvorledes Sværdet har bidt i Flæng; nogle Sogne er ramt langt haardere end andre, og enkelte maa være slupne

[1]) Jfr. C. Nyrop: Dansk Jærn (Hist. Tidsskr. 1877).
[2]) Rigsarkivet.
[3]) Rigsarkivet.

saa nogenlunde let udenom det strenge Besøg, siden de ikke nævnes i Vurderingskommissionens Fortegnelse. Denne viser, at Balle Sogn har lidt mest, 12 Beboere er her forarmede, en enkelt Ejendom afbrændt. Dernæst følger Mausing med 8 og Funder med 7 forarmede Bondehjem. Det ligger nær at spørge, hvilken Indflydelse saadan Katastrofe har haft paa disse Folks fremtidige Kaar.

Sammenligner man de forskellige Jordebøger for Silkeborg Len før og efter Krigen, viser der sig, hvad man kunde vente, en voksende Nedgang i Selvejerbøndernes Tal med tilsvarende Stigning af Fæstebøndernes. Balle Sogn f. Eks. er 1586 opført med 13 Fæstere, 1660—61 indeholder Jordebogen 23 Navne — 18 Gaarde og 5 Huse — d. v. s. samtlige Byens Beboere. Længst bevarede Bønderne i Øster Bording og Manden i Overgaard deres Stilling. Jordebogen 1660—61 har endnu 2 Selvejere her, nemlig den Rasmus Povlsen og en Søn af Peder Windler, hvis Gaarde vi træffer henholdsvis forarmet og afbrændt i Besigtigelsen af 1645. Man kunde deraf slutte, at Ødelæggelsen særlig er gaaet ud over de jordegne Bønder, fordi disse sagtens i Forvejen har haft størst Velstand at frarøve. Da de imidlertid 1660—61 staar opført som ude af Stand til at svare blot $^1/_3$ af deres Skat, er de vel ved den Tid sunkne ned til at blive Fæstere. Dette skønnes ogsaa af den Omstændighed, at der ingen Forskel gøres mellem dem og de andre Bønder, da Frederik III Juleaftensdag 1661 overdrog Balle samt større Godssamlinger andre Steder i Omegnen til kgl. Vinskænk i Glückstadt Christian Fischer[1]) som Dækning for laante Pengemidler under Krigen. Fra

[1]) Kronens Skøder.

nu af rejser sig Vester Kejlstrups og Allinggaards Magt. Men at Egnens Bønder fra at være Kronens Fæstere saaledes bliver underlagt Herrerne til nævnte Gaarde, maa — rent bortset fra vedkommende Ejeres personlige Egenskaber — almindeligvis være en absolut Forringelse i Vilkaarene. Ogsaa det Resultat fik Krigens Værk.

Paa det sidste er vi allerede kommen ind i Svenskekrigens Tidsomraade. Hvorledes 1657—60 Krigen artede sig i Hids Herred, og hvilke Følger den medførte, ved man som sagt kun grumme lidt om, da Materialet hertil er saa forholdsvis ringe.

Holder vi os igen til Balle Sogn og lader Tilstanden der gælde som Udtryk for, hvorledes det stod til i Herredets andre Sogne, hvad der formentlig vil komme Virkeligheden saa temmelig nær, da har man en paalidelig Vejledning i den flere Gange omtalte Jordebog for 1660—61. Det viser sig, at ikke en eneste af Balle Sogns Bønder paa dette Tidspunkt, lige efter Svenskekrigens Slutning, var i Stand til at udrede fuld Afgift af deres Gaarde. Nogle sættes til Halvparten, mange til Trediedelen, andre maa nøjes med Fjerde- eller Sjettedelen og atter andre eftergives alt. To Gaarde, en i Kærsgaard og en i Hvinningdal, er afbrændte. »Forarmet« er en Betegnelse, der Gang efter Gang kommer igen. Det er naturligt, at man paa ny mødes med de forarmede Mænd fra 1645, for saa vidt de ikke er bukkede under i Mellemtiden, og man finder dem jo fremdeles i samme triste Forfatning. Spredtvis træffer det sig, at en Mand, der 1645 var forarmet, nu 1660 noteres som »øde och indtet giffue«. Dermed er Bunden naaet.

Det vilde dog ikke være ganske rigtigt, om Svenskerne fik Skyld for al den Elendighed. Visse Ting

tyder paa, at der fandtes dem, som var værre, nemlig Brandenburgerne, sammen med Polakkerne vore Forbundsfæller mod Karl X Gustav.

Disse »Venner« og allierede kom hertil i Efteraaret 1658, spredte sig over Jylland og blev straks en sand Plage for Halvøen. Takket være den tiltalende Skik, forrige Slægters Præster ofte har lagt for Dagen: i Kirkebøgerne ved Lejlighed at meddele et og andet af Interesse udover de nøgne Navne og Datoer, kan man ved Hjælp af saadanne Kirkebøger følge Polakkernes Spor ad Østkysten og Brandenburgernes ad samme Linje, men desuden op gennem Midtjylland[1]). »De indbudne fremmede Gæster« optraadte paa saadan Maade, at de i flere Tilfælde endogsaa stillede selve Fjenden i Skygge. Saa afgørende synes det Præg at være, som Polakkerne og Brandenburgerne forstod at sætte paa Krigens senere Afsnit, at hele Fejden mange Steder i den almindelige Bevidsthed fik Navn efter dem.

Her skal fremdrages et enkelt Forhold, der giver Udtryk for dette, og som supplerer de Oplysninger, Kirkebøgerne har været i Stand til at give om Svenskekrigens Tildragelser i Jylland.

Der er bevaret en Regnskabsbog vedrørende Balle Kirke 1645—86[2]), hvoraf ses, at nævnte Kirke i Aarene 1657—1661 ingen Indkomster har haft, »da Fjenden blev Landet mægtig«. Paa Inventarlisten 1651 staar opført som Kirkens fornemste Klenodier »Kalch og disk aff søllff«. Disse Ting blev ifølge en senere Vedføjning taget i Forvaring »i Brandenburgernes Tid« af Søren Nielsen, Kirkeværge i Balle. Alligevel gik det galt,

---

[1]) Chr. Vill. Ghristensen i Hist. Tidsskr. VI R, 5.

[2]) Landsarkivet.

hvad man kan forstaa af en Regnskabspost under 1669—70: »Som Kalch og disch blef i brandenborgernes Tid Kirken frarøffuit och Kirchen ingen siden haffuer bekommit, er Kirehen indkiøbt til beste 16 Lod Sølf for . . 12 Dr.«. Sølvet »findis I beholdning«. Man har vel ikke haft Raad til at gøre mere ud af det; 1681—82 maa man endnu nøjes med »Kalch och disk af Thin«. At Kirken tillige i anden Henseende har lidt Overlast, vidner de følgende Aars Nyanskaffelser og især de store Reparationer om 1663—64: »Giffuet for Kirche Gaards muuren, som var øde, paa mange Steder at reparere 2 Mk.«. De værste Huller paa Taget dækkedes foreløbig 1674—75 med 200 Tagsten, der var i Behold fra tidligere Aar, og med 100 Tagsten, man købte af Mourits Christensen i Viborg. Samme Aar indkøbtes en hel Del Tømmer, 14 Tdr. Kalk foruden 3 Tdr., man havde sikret sig før, samt meget lignende nødvendigt Byggemateriale. Selve Murene har dog aabenbart været i lige saa stærkt Forfald som Tømmerværket: »Gifvet Jørgen Nielsøn Muurmand udj Lemming for 12 Bindinger at omligge och gandske om lechte, 6 Bindinger paa den nordre Side paa den lille Kirche, 2 Bindinger paa den Nørre Side paa den store Kirche mod dend Øster ende, 1 Binding paa den samme side mod den Vestre Ende, saa och 3 bindinger ved Taarnet paa dend Søndre side och ellers Kierken andensteds at reparere hvor fornøden giøris, och samme 12 bindinger gandske at skielne, gifvet hannem siger jeg, derfor effter nøyeste tingning och fremlagte bevis Penge 8 Rbd. . . .« Endelig 1677—78 kom Turen til Kirketaarnet, som synes ganske at være nedstyrtet. Mureren faar her 20 Dl. alene for Arbejdet, og der medgaar 7 Tdr. Kalk, 350 ny Mursten, 400 Tagsten, 10 Tylt Lægter af Eg,

6 Stivere, 3 Hanebjælker, 4 Murremme, 6 Spændtræer og 4 Bjælker, 10 Alen lange, o. s. v. Endog Klokken er itu, saa »Smiden« maa i Gang med at »bebinde« den; hertil faar han 2 Pd. Staal og 2 Tdr. Kul samt 1 Rbd. 2 Sk. i Arbejdsløn. 1682—83 blev Kirkeklokken igen gjort i Stand. Aaret efter og atter følgende Aar foretages yderligere Reperation af Taget.

— — —

Hids Herreds Jord rummer en ikke ringe Del Historie. De talrige Gravhøje og karakteristiske Stednavne fortæller om udviklet Oldtidskultur, og for Middelalderens Livsstrømninger var Beliggenheden saare gunstig. Det kun ikke vurderes for højt, materielt som aandeligt, at man her i Nærheden langs Søerne ved Gudenaas mellemste Løb havde den for hele Landet ganske usædvanlig tætte Klosterbebyggelse. Vigtige Veje som Viborg—Kolding—Urnehoved og Viborg—Skanderborg—Aarhus førte Storfærdselen gennem Herredets Vest- og Østside, ligesom betydende Tværveje samlede sig her, pegende mod Gudenaadalen, hvis navnkundige Strøm dannede den herlige, stærkt benyttede Forbindelse med Randers og den vide Verden bagved. Herredets centrale Plads kendetegnes alene derved, at det sad inde med de to Knudepunkter for Vejlinjerne i disse Egne, Overfartsstederne Svostrup og Resenbro. Nævnte ydre Forhold maa tages i Betragtning ogsaa for at forstaa den Nedgang, der kom over Hids Herred med Omegn ved nyere Tid. Klostrene nedlagdes. Færdselen fandt sig andre Baner, efter at Viborg og de andre faste Stæder havde tabt den gamle Betydning. Selv over Gudenaa faldt der temmelig Ro. Og da saa Herredet ved de ovenfor omhandlede Krigsbegivenheder tillige havde mistet den indre Kraft, bredte Stilheden sig gennem lange Aar ogsaa hertil.

Historisk Samfund i 1919.

Da de stærkt forøgede Udgifter til Trykning gjorde det umuligt at levere en Aarbog af det sædvanlige Omfang for et Medlemsbidrag paa 2 Kr., blev den aarlige Generalforsamling holdt allerede Lørdag d. 3. Maj paa Forsamlingsbygningen paa Østergade. Forretningsudvalgets Forslag om en Forhøjelse fra 2 til 3 Kr. blev enstemmigt vedtaget.

Formanden holdt en lille Mindetale over Samfundets afdøde Kasserer, Sparekassedirektør M. Jacobsen, og gav nogle Meddelelser om det forløbne Aar. Regnskabet blev godkendt, og der blev foretaget Valg til Bestyrelsen. De efter Tur afgaaede Medlemmer blev genvalgt; i Stedet for M. Jacobsen og Husmand Kr. Bruun, Ormslev, der var døde i Aarets Løb, nyvalgtes Forfatteren Edvard Egeberg, Svejbæk, og Gaardejer Anton Jørgensen, Yderup Paa det foran Generalforsamlingen afholdte Bestyrelsesmøde blev Landinspektør Eriksen, Odder, valgt til Medlem af Forretningsudvalget, der konstituerede sig med Haugsted som Formand og Kasserer og Henningsen som Næstformand. De øvrige Medlemmer er L. Andersen, v. Holstein Rathlou, Eriksen, H. V. Rasmussen og N. P. Østergaard.

I Slutningen af Maj blev Aarbogen, den tolvte i Rækken og den største og fyldigste, der endnu er udkommen, sendt ud til Medlemmerne.

Søndag den 22. Juni var der Sommermøde paa Aakjær. Kl. 12½ samledes Deltagerne i Borggaarden, hvor Landinspektør Eriksen bød Velkommen og cand. mag. Vilh. Lorenzen holdt Foredrag om Aakjær og dets Historie. I næste Aarbog haaber vi at kunne bringe det overordentlig interessante Foredrag. Efter at man havde haft Lejlighed til at se paa Gaarden, blev det andet Foredrag holdt paa et lunt Sted i Skoven, hvor Underbibliotekar, Dr. phil. v. Holstein Rathlou fortalte om Svend Felding Viserne. Foredraget kan læses i Aarhus Stifts Aarbøger 1913. Efter at Bibliotekar Haugsted havde sluttet Mødet med en Tak til Foredragsholdere og Tilhørere, gik adskillige af de tilrejsende Deltagere til Udsigtpunktet Uldrup Banker ved Horsens Fjord og samledes om Aftenen til en fornøjelig Fællesspisning paa Centralhotellet i Odder.

Medlemsantallet er i Aarets Løb stegen fra 1000 til 1100, en glædelig Fremgang; men det maa let kunne bringes højere op endnu.

I Emborg er det sidste Hjørne af Historisk Samfunds Grund bleven udgravet og undersøgt af Arkitekt Smidt, der har skænket Samfundet Manuskriptet til en Vejledning ved Besøg i Ruinerne.

Samfundet har i 1919 modtaget fortsat Understøttelse fra Staten, fra Aarhus Amt, fra Aarhus, Horsens og Silkeborg Kommuner, fra Arbejdersparekassen og Landbosparekassen i Aarhus. Forretningsudvalget bringer herved Samfundets Tak for disse Gaver.

Historisk Samfund for Aarhus Stift.

Kasseregnskab for Aaret 1920.

Indtægt.	Kr.	Øre
Kassebeholdning 1/1 1919	1146	29
Medlemsbidrag	3230	50
Salg af Aarbøger	327	08
Indtægt i Emborg	92	00
— ved Mødet paa Aakjær	20	00
Tilskud fra Staten	200	00
— - Aarhus Amt	50	00
— - Aarhus Kommune	50	00
— - Horsens Kommune	25	00
— - Silkeborg Kommune	45	00
— - Landbosparekassen	75	00
— - Arbejdersparekassen	75	00
Renter til 30/9 1919	33	81
	5369	68

Udgift.		Kr.	Øre
A. Aarbogen 1919.			
Trykning og Clichéer	1876,25		
Honorar	612,00		
		2488	25
B. Udgifter til Emborg.			
Piecen om Øm Kloster	303,50		
Forskellige Udgifter	61,98		
		365	48
C. Sommermøde paa Aakjær		258	50
D. Dansk historisk Fællesforening.			
Medlemsbidrag for 1919	30,00		
Deltagelse i Møde i Kbh.	40,00		
		70	00
E. Administration m. m.			
Sekretær og Revision	175,00		
Forsk. Tryksager, bl. a. Love	163,50		
Forretningsudvalgsmøder	29,50		
Krans til M. Jacobsens Baare	20,00		
Annonc., Porto, Papir m. m.	127,50		
Rejser	28,00		
		543	50
Kassebeholdning 31/12 1919		1643	95
		5369	68

AARHUS STIFTS AARBØGER

Indhold af de 13 Aarbøger 1908—20.

Hele Stiftet:

1908. M. Kristensen: Aarhus Stifts Tilblivelse.
1913. C. Heilskov: Fortidens Landeveje.
1916. Joakim Larsen: Landsbyskolerne 1716.
1917. Th. Madsen: Hygoms Visitater.
1918. S. Elkjær: Nedrevne Kirker.
— C. Heilskov: Tidsskrift-Index.
1919. E. T. Kristensen: Af en gammel Provstebog.

Aarhus:

1908. Wimmer: Den sidst fundne Runesten.
1910. Bering Liisberg: Det ældste Aarhus.
1911. P. Holm: Om Jægergaarden.
— C. J. T. Thomsen: Om Hospitalet.
— T. Baumgarten: Aarhusfamilier.
1913. — Kronprinsens Klub.
1914. — Det for. dram. Selskab.
1916. — Færgeløbet.
1917. Ejler Haugsted: Borgporten.
1920. A, Tuxen: Poul Vendelbo Løvenørn.
— A. Andersen: Overfaldet 1659.

Skanderborg:

1908. C. Heilskov: Skanderborg for 100 Aar siden.
— P. R Povlsen: Damsstenen.
1909 Bering Liisberg: Skanderborg.
1915. Th. Sørensen: Regenburg.

Horsens:

1909. Chr. A. Jensen: Cl. Cortsens Gaard.
1910. C. Heilskov: Gamle Indskrifter.
1911. Johs. Malling: Frue Kirke.
1917. C. Klitgaard: En Handelsvedtægt.

Silkeborg:

1919. Ejler Haugsted: Silkeborg.

Aarhusegnen:

1908. Chr. A. Jensen: Thestrup Epitafiet Maarslet,
1912. N. Friis: Fra Krigsaaret 1849.
1915. Ejler Haugsted: Familien Marselis.
1917. — Et Fundament i Viby.
— Rübner-Petersen: Fra sidste Krig.
1918. H. Knudsen: Framlev Herreds Sandemænds Tov.
1920. Hans Kjær: Lidt om Aarhusegnens Arkæologi.

Hadsherred:

1912. Johs. Malling: To Præster.
1913. — Nedrevne Kirker.
— Holstein Rathlou: Svend Fælding.
1915. H. L. Møller: Slægtshist. fra Rodsteenseje.

Skanderborg-Silkeborg Egnen:

1909. L. Lassen: Tovstrup By.
— N. Ø. Lassen: Sagn og Minder.
1912. Øm Klosters Krønike v. J. Olrik.
1814. M. Kristensen: En Skoleholder i Overby.
1914—20. Edv. Egeberg: Linaa Sogn.
1915. R. Bording: Fra Træskoegnen.
1916. K. Rasmussen: »Oprøret« 1791.
1917. Chr. Heilskov: Ry Mølle.
1918. R. Bording: St. Søren i Ry.
— A. Ravnholt: Bredefeldt.
1919. — N. P. Schøler.
— S. Nygård: Det Skanderborgske Rytterdistrikt.
1920. Chr. Heilskov: Hjelmslev Herred.

Horsensegnen:

1908. A. I. Geilager: Hoveriet paa et Gods.
1909. — Af Provst Schmidts Optegnelser.
— J. Lykke: »Heksemordet« i Brigst.
1910. — En Tiendestrid.
1911. — Paa Jagt efter Brændevinstøj.
— — Fra Treaarskrigen.
1915. Johs. Malling: Hundslund Kirke.
1919. Th. Madsen: H. Brøchners Optegnelser.
— A. I. Geilager: Skoler i Væhr og Nebel
— C. M. Smidt: Kapellet ved Brestenbro.

Samsø:

1910. K. C. Rockstroh: Svenskekrigen.
1912. I. Bye Jørgensen: Krigstilstanden 1807—14.
1916. M. Kristensen: Seminariet.

Andre Egne:

1911. Fr. Holm: Fra min Hjemstavn.
1912. — Om Præsterne i Vellev.
1914. Kr. Carøe: Mads Weis (Hinge).
1916. J. P. Wammen: Karup Sogn.
1917. R. Mortensen: Skovplantningen paa Hederne.
1920. — Fra Hids Herreds Fortid.

En Del Smaastykker er ikke optagne i Fortegnelsen.

HISTORISK SAMFUND FOR AARHUS STIFT

har i 1908-19 udgivet 12 Aarbøger.

(Indholdsfortegnelse paa Omslagets tredje Side).

Nye Medlemmer kan ved Henvendelse til Forretningsudvalgets Formand, Bibliotekar Ejler Haugsted, St. Pauls Kirkeplads 7, Telefon 1322, købe Aarbøgerne 1914, 1915, 1916 og 1919 for 4 Kr., 1919 alene 1 Kr. 50 Øre.

Medlemsbidraget er 3 Kr. aarlig.

Medlemmer af de andre historiske Samfund under »Dansk historisk Fællesforening« kan subskribere paa Aarhus Stifts Aarbøger for halv Pris, 1 Kr. 50 Øre aarlig, og vort Samfunds Medlemmer kan subskribere paa de andre Aarbøger for samme Pris.